

Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ

ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΜΕΛΟΣ

Είσαγωγή στην βυζαντινή - λειτουργική
Ἕμνογραφία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας

Α' ΤΟΜΟΣ: ΠΡΟΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἕμναγιολογικά Κείμενα καὶ Μελέτες — 6

Ἕκδόσεις Ἄρμος

1. 'Εκκλησιαστικοὶ Ὕμνοι εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον, 'Αθ. 1961. * 2. Γεροντικόν ('Αποφθέγματα ἁγ. Γερόντων), β' ἐκδ., 'Αθ. 1970. * 3. Ν. Μαρτυρολόγιον ἁγ. Νικοδήμου, 'Αθ. 1961. * 4. Ὁρθοδοξία ἀγωνιζομένη (Μᾶρκος Εὐγενικός), β' ἐκδ., 'Αθ. 1973. * 5. Ἔρωσ Ὁρθοδοξίας, δ' ἐκδ., 'Αθ. 1987. * 6. Ἡ οὐσία τῆς πνευμ. ζωῆς, 'Αθ. 1964. * 7. Μυστικὸν ἔαρ, 'Αθ. 1964. * 8. Ἡ προσευχὴ στὴ νεοελ. ποίηση, 'Αθ. 1964. * 9. Ἀγωνία καὶ Κατάνυξη, β' ἐκδ., 'Αθ. 1976. * 10. Ἡ θύελλα καὶ ὁ Γνόφος, 'Αθ. 1966. * 11. Gabriel l'Hymnographe, Kontakia et Canons, Paris (ροπέο), 1970, Paris-Athènes 1978-9. * 12. Λευκοπηγὴ, 'Αθ. 1971 (β' ἐκδ. 1994). * 13. Ἡ δρόσος τοῦ Πνεύματος, β' ἐκδ., 1986. * 14. Ἄγνωστα ἔργα τοῦ Βλαστάρη, 'Αθ. 1972. * 15. Ἐγκλειστος Βλός, 'Αθ. 1973. * 16. Ὁσμὴ εὐωδίας πνευματικῆς, 'Αθ. 1974. * 17. Ἡ Παναγία εἰς τὴν λειτουργ. ποίησιν τῶν Χριστογέλων, 'Αθ. 1974. * 18. Συμβολὴ στὴ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία, Θεσσαλονικὴ 1974. * 19. Αἰχμάλωσια ὕψους, 'Αθ. 1975. * 20. Ὁ γλυκασμός τῶν Ἀγγέλων, β' ἐκδ., 'Αθ. 1983. * 21. Ἐνας ποιητὴς τῆς Ἑλληνορθοδόξου Παραδόσεως, 'Αθ. 1986. * 22. Ἀλλέξ. Μυραϊτίδης (ποιητὴς - μοναχός - ὕμνογράφος), 'Αθ. 1976. * 23. Ὁ Ματθ. Βλάσταρης καὶ τὸ ὕμνογρ. ἔργον του, Θεσσαλον. 1978. * 25. Θυσία αἰνέσεως, 'Αθ. 1978. * 26. Ὑμναγιολογικὰ εἰς ὁσ. Ἱερόθεον τὸν Ἰβηρίτην, 'Αθ. 1978. * 27. Ρωμανός ὁ Μελωδός καὶ ἁγ. Παντελεήμων, 'Αθ. 1979. * 28. Μὲ λογισμό καὶ μ' ὄνειρο, 'Αθ. 1979. * 29. Σώφρων μεμηνώς, 'Αθ. 1979. * 30. Ὁ οὐρανός ἐνδον, 'Αθ. 1979 (Κρατικὸ Βραβεῖο Ποιήσεως). * 31. Τὰ περιστέρια τῆς Κίψωτοῦ, 'Αθ. 1980. * 32. Ἄπαντα τὰ ὕμνογραφικὰ Ματθ. Βλάσταρη, 'Αθ. 1980 (Βραβεῖον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν). * 33. Ἄγνωστοι Ἅγιοι τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, 'Αθ. 1980. * 34. Παπαδιαμάντεια, 'Αθ. 1981. * 35. Λειτουργικῶν κενῶν συμπλήρωσις, 'Αθ. 1981. * 36. Ὁ φτωχός ἅγιος, 'Αθ. 1982. * 37. Ἄγ. Ἀνθίμος ὁ Σμυωνοπετρίτης, 'Αθ. 1982. * 38. Ἄλγος νηπίων, 'Αθ. 1983. * 39. Πικρὸ Ψαλτήρι, 'Αθ. 1983. * 40. Ὑμναγιολογικὰ προλεγόμενα εἰς τὸν Ἄγ. Ἰωσήφ τὸν Μνήστορα, 'Αθ. 1984. * 41. Τὰ δογματικὰ θεοτοκία τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, τευχ. Α', 'Αθ. 1984. * 42. Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, δ' ἐκδ., 'Αθ. 1997. * 43. Οὐράνιο δένδρο, 'Αθ. 1985 (Βραβεῖο Λαμοῦ). * 44. Τὸ ἔαρ τῆς Ἐρήμου, γ' ἐκδ., 'Αθ. 1989. * 45. Saint Nicolas dans l'hymnographie byzantine, Athènes 1986. * 46. Ἀγιολογικὴ ἀνάγνωση τοῦ ἁγ. Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ, 'Αθ. 1986. * 47. Αἶμα καὶ πνεῦμα, 'Αθ. 1987. * 48. Ἐρωδιός φιλαμαρτήμων, 'Αθ. 1988 (Βραβεῖο Οὐράνη Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν). * 49. Ὑμναγιολόγοι προλαλήσαντες, 'Αθ. 1988. * 50. Ὁσιομαρτύρων ἐγκαλλώπισμα, 'Αθ. 1988. * 51. Ὁ Μέγας Κανὼν (μικρὴ Εἰσαγωγή), 'Αθ. 1988. * 52. Μέλι τὸ ἐκ πέτρας, 'Αθ. 1989. * 53. Ἀνεβαίνοντας τὸν Ἀλιάκμονα, β' ἐκδ., 'Αθ. 1998. * 54. Ὁ Μ. Βλάσταρης καὶ οἱ Πατέρες τῶν 7 Οἰκοῦμ. Συνόδων, Γενεύη 1989. * 55. Ὑμνηπόλος ἐράσιμος, 'Αθ. 1989. * 56. Νέον Μητερικόν, 'Αθ. 1990 (β' ἐκδ. 1992). * 57. Ὁ ἀναχωρ. μοναχισμός κατὰ τὸν ἰδ' αἰ., 'Αθ. 1990. * 58. Φ. Κόντογλου - 25 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του, 'Αθ. 1990. * 59. Τεχνῶν τοῦ λόγου διάκονος, Κοζάνη 1991. * 60. Ὁ Δίκαιος Λάζαρος στὴ Βυζ. Ὑμνογραφία, 'Αθ. 1991. 61. Κόντογλου (Εἰσαγωγή στὴ λογοτεχνία του - Ἀνθολόγιο), 'Αθ. 1991. * 62. Παπαδιαμάντης (μνήμη δικαίου μετ' ἐγκωμίων), 'Αθ. 1991. * 63. Οἱ Μυστικοί-Νηπτικοὶ Πατέρες καὶ ὁ σύγγραφος ἄνθρωπος, 'Αθ. 1992. * 64. Ὁ ἁγ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, 'Αθ. 1993. * 65. Τὸ γεράκι τοῦ προφήτη, 'Αθ. 1993. * 66. Ἡ κλῆμαξ ἡ μυστικὴ, 'Αθ. 1993. * 67. Ὁ μεγάλος ἅγιος τῆς Ρωσίας, 'Αθ. 1994. * 68. Ὁ Μοναχισμός, οἱ Νεομάρτυρες καὶ ἡ Παράδοσις, 'Αθ. 1994. * 69. Ἡ ἐσωτέρα ἐρημος, 'Αθ. 1995. * 70. Γυναίκες τῆς Ἐρήμου, β' ἐκδ., 'Αθ. 1998. * 71. Ἅγιοι, οἱ Φλοῖοι τοῦ Θεοῦ, β' ἐκδ., 'Αθ. 1997. * 72. Ἰσλάμ καὶ Νεομάρτυρες, 'Αθ. 1995. * 73. Ὁ διάλογος μετ' τὴ Δύση, 'Αθ. 1995. * 74. Ὁ Γέροντας, 'Αθ. 1996. * 75. Ἐν ἀσκήσει καὶ μαρτυρίῳ, 'Αθ. 1996. * 76. Ἐρμηνευτικὰ τῆς Ὑμνογραφίας, Α', 'Αθ. 1996. * 77. Στὴ διακονία τῆς Θεολογίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας, 'Αθ. 1997. * 78. Ὑμνογραφία καὶ ὕμνογράφοι στὸ Ἄγιον Ὅρος, 'Αθ. 1997. * 79. Ἔρωσ ἐρήμου, 'Αθ. 1998. * 80. Ὁ Σολωμός μέσα στὸ φῶς τῆς Ὁρθοδοξίας, 'Αθ. 1999. * Ἡ Πηγὴ καὶ τὸ Ἐλάφι, Κοζάνη 1999.

ISBN 960-527-142-7

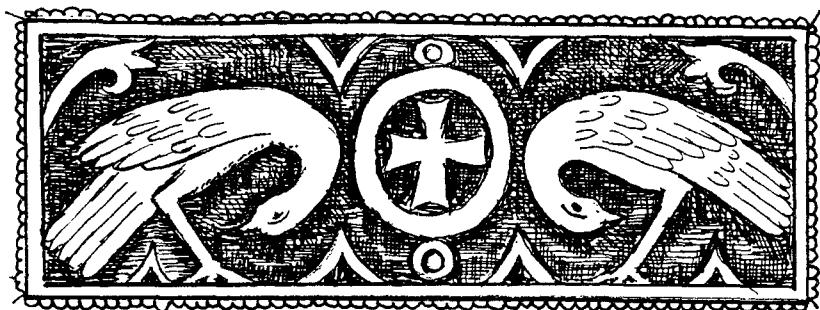
© 1999, Π.Β. Πάσχος, Καβάφη 4, 152 36, Π. Πεντέλη

© 1999, Έκδόσεις Άρμός

Έκδόσεις Άρμός, Μαυροκορδάτου 7, 106 78 Άθήνα

τηλ.: 3304196 - 3830604, fax: 3819439

Στὴν ἱερὴ μνήμη
τοῦ σκαπανέως τῶν ὑμνολογικῶν ἐρευνῶν
Ἐμμανουὴλ Γ. Παντελάκη
(1872-1946),
εὐγνωμόνως,
π.β.π.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸ βιβλίον Λόγος καὶ Μέλος* σὲ τούτῃ τῇ μορφῇ πιέζεται ἀπὸ τῆ σύγχρονη πραγματικότητά τῆς Παιδείας μας, νὰ εἶναι τὸ Α' Τεῦχος μονάχα τῶν πανεπιστημιακῶν παραδόσεων τοῦ ὑπογραφομένου στὸ μάθημα τῆς Ὑμνολογίας, γιὰ δύο κυρίως λόγους: α) διότι τὸ μάθημα —ὅπως ἄλλωστε τὰ περισσότερα μαθήματα— διδάσκεται μέσα σ' ἓνα ἐξάμηνο, κι αὐτὸ σημαίνει πὼς πρέπει ὁ διδάσκων νὰ συμπίεσει τὴν ὕλη του σὲ πολὺ στενὰ χρονικὰ περιθώρια, τὰ ὁποῖα, μὲ τὶς συνήθεις ἀπεργίες καὶ καταλήψεις ἢ ἄλλες ἔκτακτες αἰτίες, στενεύουν ἀκόμη περισσότερο, β) διότι μὲ τὴν αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθημάτων, οἱ φοιτηταὶ ἀρχίζουν νὰ βλέπουν μὲ κάποιους δισταγμοὺς τὰ πολύτομα ἢ πολυσέλιδα ἐγχειρίδια, ὅπου συχνὰ συνθλίβονται οἱ καλὲς διαθέσεις τοῦ διδάσκοντος καὶ τῶν μαθητῶν του —ἂν καὶ σπάνια, ὄντως, τὰ καταφέρνουν νὰ φτάσουν ἱκανοποιητικὰ σ' ἓνα αἴσιο τέρμα ὀλοκληρωμένων παραδόσεων. Ἐνας τρίτος (προσωπικὸς αὐτός) λόγος, εἶναι μιὰ δοκιμασία στὰ μάτια τοῦ ὑπογραφομένου, ὁ ὁποῖος δυσκολεύεται —τό γε καὶ νῦν ἔχον— νὰ ἐκδώσει τώρα ὅλο τὸ σῶμα τῶν παραδόσεων τῆς Ὑμνολογίας. Ὅταν, ἂν θέλει ὁ Θεός, περά-

* Τὸ βιβλίον τῆς Ὑμνολογίας, μὲ τὸν παραπάνω τίτλο, ἄρχισε νὰ γράφεται τὸ 1983.

σει αὐτὴ ἡ δοκιμασία, μπορεῖ νὰ ἐκδοθεῖ ὀλοκληρωμένο τὸ ἔργο, ὅπου ἐξετάζονται λεπτομερῶς ὅλα τὰ κεφάλαια τῶν τεσσάρων Περιόδων, στὶς ὁποῖες ἐμεῖς διαιροῦμε τὴν Ὑμνολογία τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας. Ἴσως δὲν εἶναι ἄσκοπο νὰ σημειώσουμε, πέρ' ἀπὸ τὰ ὅσα περιέχει τὸ Α' Τεῦχος, καὶ τὰ βασικὰ κεφάλαια τοῦ ὅλου ἔργου, γιὰ νὰ ἔχει ὁ φοιτητὴς, ὅπως καὶ ὁ κάθε ἀναγνώστης, μιὰ σαφῆ ἰδέα τῶν περιεχομένων.

Κεφ. Α'. Πρώτη Περίοδος (α'-δ' αἰ.), Ἀπὸ τὴν βιβλικὴν ποίησιν στὴν τονικὴ ρυθμοποιία: 1) α'. Πρώιμα ὑμνογραφικὰ κείμενα, β'. Πατερικὸς ρυθμικὸς λόγος, γ'. Εὐχαριστιακοὶ καὶ ἄλλοι ἀρχαιοχριστιανικοὶ ὕμνοι. 2) Χριστιανικὲς ἀντιδράσεις στὴν αἵρετικὴν ὑμνογραφικὴ δραστηριότητα. 3) α'. Ἀντιφωνικὴ ψαλμωδία, β'. «Κανόνες» καὶ τροπάρια. 4) Προσωδιακὲς ἀποκλίσεις: α'. αἵρετικὲς, β'. ὀρθόδοξες.

Κεφ. Β'. Δευτέρα Περίοδος (ε'-ζ' αἰ.), Ἡ ἀκμὴ τῆς βυζαντινῆς ὑμνογραφίας. 1) Γένεση τοῦ Κοντακίου (προδρομικὲς μορφὲς καὶ ἡ ἐξέλιξί τους). 2) Γλῶσσα, μέτρο καὶ μουσικὴ τοῦ Κοντακίου. 3) Ποιητικὴ δομὴ τοῦ Κοντακίου (προόμιον - εἶρμος καὶ οἶκος - ἐφύμνιον - ἀκροστιχίδα). 4) Περιεχόμενον καὶ χαρακτῆρας τοῦ Κοντακίου. 5) Τὸ βυζαντινὸ θέατρο καὶ ὁ ἐσωτερικὸς διάλογος τοῦ Κοντακίου. 6) Ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς καὶ τὸ ἔργο του (βιογραφικὰ - ὑμνογραφικὸ ἔργο - Ἁγία Γραφή καὶ Πατέρες - δογματικὴ πειθαρχία - τέχνη καὶ γλῶσσα - ὕφος). 7) Ἄλλοι ἐλάσσονες κοντακιογράφοι. 8) Τὸ κοντάκιον «Ἀκάθιστος Ὑμνος».

Κεφ. Γ'. Τρίτη Περίοδος (η'-ια' αἰ.), Ἡ ποίησις τῶν Κανόνων καὶ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα. 1) Εἰσαγωγικά. α'. Γένεσις καὶ ὀνομασία τοῦ Κανόνου, β'. Περιεχόμενον καὶ χαρακτῆρας τοῦ Κανόνου, γ'. Βιβλικὲς ᾠδὲς καὶ δομὴ τοῦ Κανόνου, δ'. Γλῶσσα, μέτρο καὶ μουσικὴ τοῦ Κανόνου, ε'. Γενεσιουργὰ αἰτία τῆς ποιήσεως τῶν Κανόνων, στ'. Ὑμνογραφικὰ κέντρα καὶ δημιουργοὶ τῶν Κανόνων. 2) Σαββαῖτες καὶ Συναῖτες: α'. Ἀνδρέας Κρήτης, β'. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, γ'. Κοσμάς ὁ Μελωδός, δ'. Ἄλλοι ἐλάσσονες Σαββαῖτες, ε'. Σιναῖτες ὕμνωδοί. 3) Στουδίτες: α'. Θεόδωρος, β'. Ἰωσήφ, γ'. Κλήμης, δ'. Κυπριανός, ε'. Ἄλλοι Στουδίτες ὕμνο-

γράφοι. 4) Ἰταλοέλληνες: α'. Μεθόδιος, β'. Ἰωσήφ, γ'. Γεώργιος, δ'. Ἡλίας, ε'. Ὀρέστης, στ'. Ἀρσένιος, ζ'. Θεοφάνης, η'. Νεῖλος, θ'. Παῦλος. 5) Ἄλλοι βυζαντινοὶ ὕμνογράφοι: α'. Πατριάρχες - ἐπίσκοποι (Γερμανός, Ταράσιος, Φῶτιος, Ἰγνάτιος, Ἐφραίμ ὁ Καρίας, Γεώργιος ὁ Νικομηδείας, Μητροφάνης ὁ Σμύρνης), β'. Ἔστεμμένοι (Ἰουστινιανός, Λέων ὁ Σοφός, Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος) καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Θεόφιλος, γ'. Μοναχοὶ (Κασσιανή, Συμεὼν ὁ Μεταφραστής, Δαμιανός ὁ μοναχὸς καὶ ἄλλοι).

Κεφ. Δ'. Τετάρτη Περίοδος (ἰα' ἕως σήμερα), ἡ μίμνηση καὶ ἡ παρακμή. 1) Οἱ ὕμνογράφοι: α'. Ἰωάννης ὁ Μαυρόπουλος, β'. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, γ'. Ἰωάννης Θηκρᾶς, δ'. Θεόδωρος β' Λάσκαρης, ε'. Δημήτριος ὁ Χωματιανός, στ'. Κωνσταντῖνος ὁ Καβάσιλας, ζ'. Ματθαῖος Βλάσταρης, η'. Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, θ'. Φιλόθεος ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ι'. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ια'. Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός, ιβ'. Νικόλαος ὁ Μαλαξός, ιγ'. Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός, ιδ'. Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, ιε'. Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ιστ'. Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης, ιζ'. Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης, ιη'. Ἀθανάσιος Σιμωνοπετρίτης, Χαρ. Μπούσιας κ.ἄ. 2) Οἱ σχολιασταὶ τῶν ὕμνων: α'. Νικήτας Δαβίδ, β'. Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, γ'. Θεόδωρος ὁ Πρόδρομος, δ'. Γρηγόριος ὁ Κορίνθου, ε'. Θεοδόσιος ὁ μοναχός, στ'. Νικηφόρος ὁ Βλεμμύδης, ζ'. Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, η'. Νικόλαος Δοξαπατρῆς, θ'. Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης κ.ἄ.

* * *

“Ὅπως γνωρίζουν ὅλοι ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τις ὕμνολογικὲς ἐρευνες, στὸν τόπο μας ἄργησαν κάπως οἱ θεολόγοι καὶ οἱ φιλόλογοι νὰ καταπιαστοῦν σοβαρὰ μὲ τὰ ὕμνογραφικὰ κείμενα τῆς Ἐκκλησίας μας. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι στὴ Θεολογικὴ μας Σχολῆ μόλις στὰ μέσα τοῦ παρόντος αἰῶνος ἰδρύθηκε εἰδικὴ Ἐδρα γιὰ τὴν Ὑμνολογία καὶ τὴν Ἀγιολογία. Βεβαίως, ὑπῆρξαν πολλοί, ἔξω ἢ μέσα στὰ Πανεπιστήμιά μας, κυρίως στὶς Φιλοσοφικὲς Σχολές, πού ἔγραψαν σχετικὲς μελέτες, ἀλλὰ ὄχι μὲ θεολογικὰ ἢ

έπιστημονικά ένδιαφέροντα. Σ' αυτούς προστίθενται σιγά σιγά και φιλολογοῦντες θεολόγοι ἢ θεολογοῦντες φιλόλογοι, πού καλλιεργοῦν δοκίμως τὸν ἄγνωστο, μὰ τόσο πολύτιμο σὲ πνευματικούς θησαυρούς, ἀγρὸ τῆς Βυζαντινῆς-λειτουργικῆς Ὑμνογραφίας. Ἐνδεικτικὰ θὰ μπορούσε κανεὶς ν' ἀναφέρει τὰ ὀνόματα τῶν παρακάτω (ἀπὸ τοὺς παλαιότερους καὶ τοὺς νεώτερους): Μ. Παρανίκας, Σωφρ. Εὐστρατιάδης, Ἐ. Γ. Παντελάκης*, Π. Ν. Τρεμπέλας, Ν. Β. Τωμαδάκης, Π. Χρήστου, Ἰ. Μ. Φουντούλης, Ἀθ. Κομίνης, Καρ. Μητσάκης, Θ. Δετοράκης κ.ἄ. Ἄν ἤθελε κανεὶς νὰ ἰδεῖ τοὺς λόγους γι' αὐτὴ τὴν καθυστέρηση, θὰ ἔπρεπε νὰ ψάξει πρὸς τὴν κατεύθυνση καὶ τὴν ὀργάνωση τῶν Πανεπιστημίων καὶ τῶν Θεολογικῶν μας Σχολῶν σύμφωνα μὲ τὰ Εὐρωπαϊκὰ-Βαυαρικὰ πρότυπα. Παρ' ὄλον ὅτι τὸ Γένος μας πέρασε ἀλώβητο τις ἔθνικες περιπέτειες τῆς πολύχρονης δουλείας σὲ βάρβαρο κατακτητὴ καὶ βαρύτατο ζυγὸ, χάρη στὴν ὀρθόδοξη πίστη του, πού τρεφόταν κυρίως ἀπὸ τὴν Εἰκόνα, τὸ Τροπάρι καὶ τὸ Συναξάρι, αὐτὸ οἱ ὀργανωταὶ τῶν πανεπιστημιακῶν πραγμάτων τὸ προσπέρασαν (ἠθελημένα ἢ ἀπὸ ἄγνοια, ἢ εὐθύνη δὲν ἀλλάζει), πρὸς ζημίαι, βέβαια, τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας μας. Εὐτυχῶς, στὶς μέρες μας φύσηξε ζεῖδωρος ἄνεμος, πού ἀναψε τὸ ένδιαφέρον μεγάλων ἐπιστημόνων (δικῶν μας καὶ ξένων),

---

* Γιὰ κείνους πού μπορεῖ νὰ ξάφνιασε κάπως ἡ ἀφιέρωση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, πρέπει νὰ σημειώσουμε, ὅτι ὁ διαπρεπὴς συγγραφέας καὶ ἀριστοῦχος διδάκτωρ Φιλολογίας Ἐμμανουὴλ Γ. Παντελάκης ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς πιὸ διακεκριμένους ἐργάτες στὸ χῶρο τῶν ὑμνολογικῶν ἐρευνῶν. Ὑπῆρέτησε τὴν Παιδεία μας ὡς σχολάρχης, καθηγητὴς, ἐπιθεωρητὴς, ὑποδιευθυντὴς τοῦ Μαρασλείου Διδασκαλείου καὶ Γυμνασιάρχης. Εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ ἀγιολογικὲς ἐρευνες, πού εἶναι δημοσιευμένες σ' ἐπιστημονικὰ φιλολογικὰ ἢ θεολογικὰ περιοδικά, καθὼς καὶ στὴ «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ», καὶ στοὺς πρώτους τόμους τῆς, ἡμιτελοῦς δυστυχῶς, «Θρησκευτικῆς Χριστιανικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας».

Θὰ ἦταν εὐτύχημα, καὶ μεγάλη προσφορά στὰ ἐκκλησιαστικὰ γράμματά μας, ἂν κάποιος χορηγὸς ἀποφάσιζε νὰ ἐκδώσει σ' ἓναν ἢ δύο τόμους τὰ σημαντικώτατα καὶ δυσέυρετα σήμερα ὑμνολογικὰ μελετήματα τοῦ ἀείμνηστου Ἐ. Γ. Παντελάκη.

οἱ ὅποιοι ἔσκυψαν μὲ ζῆλο, μὲ ἀγάπη καὶ σοφία στὰ κείμενα τῶν Πατέρων, καθὼς καὶ στὰ ποιητικώτατα κείμενα τῶν ἀγίων Ὑμνογράφων μας. Οἱ καρποὶ αὐτοῦ τοῦ ἐνδιαφέροντος φαίνονται στὶς ἐπόμενες σελίδες: καὶ στὴν κατ' ἐπιλογὴν Βιβλιογραφία, μὰ καὶ στὶς παραπομπές τῶν κεφαλαίων, οἱ ὁποῖες γίνονται, γιὰ πρακτικούς λόγους καί, κυρίως, οἰκονομίας χώρου, μέσα στὸ κείμενο, ἐσωτερικές.

* * *

Ἡ βυζαντινὴ ὑμνογραφία, πέρ' ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἀξία τῆς τὴν ποιητικῆ, εἶναι κυρίως λειτουργικὴ τέχνη, ἢ ὁποῖα ἐκφράζεται πάντοτε μὲ τὸν λόγο καὶ τὸ μέλος, δηλαδὴ τὸν ποιητικὸν λόγον καὶ τὴ μουσικὴν, πού ἐδῶ εἶναι ἡ βυζαντινὴ, δηλαδὴ καθαρὰ Ἑλληνικὴ. Τὸ θεῖον καὶ ἄρρητον κάλλος λόγου καὶ μέλους τῆς βυζαντινῆς ὑμνογραφίας δὲν σταματᾷ στὴν αἰσθητικὴν, ἀλλὰ διακονεῖ στὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ στὴ σωτηρία τῶν ψυχῶν. Αὐτὸ προσπαθεῖ νὰ ὑπηρετήσῃ, μέσα στὴν ἐλευθερία τῶν προσωπικῶν τοῦ ἐμπνεύσεων, κάθε γνήσιος ἐκκλησιαστικὸς ποιητῆς —εἴτε εἶναι μελωδὸς εἴτε ἀπλὸς ὑμνογράφος—, ὁ ὁποῖος γνωρίζει τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἀλήθεια τοῦ Εὐαγγελίου πού σώζει.

Στὸν Τόμο τοῦτο —καθὼς καὶ σὲ ὅλο τὸ ἔργο Λόγος καὶ Μέλος—, δὲν ἐξετάζονται ἄλλα βυζαντινὰ ποιήματα, παρὰ μονάχα τὰ λειτουργικά, ὅσα δηλαδὴ ἔχουν μουσικὴ-μέλος καὶ ψάλλονται στὴ θεία λατρεία, σὲ τακτικὲς ἢ ἔκτακτες Ἀκολουθίες. Ἐξετάζονται τὰ ὑμνογραφικὰ εἶδη ὡς λόγος, ἀλλὰ μὲ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ἔχουν γραφεῖ μὲ τὴ μουσικὴ (εἴτε πάνω σὲ προηγούμενα μουσικὰ πρότυπα), γιὰ νὰ ψάλλονται. Ἡ ἔννοια τοῦ ἀριστουργηματικοῦ ὑμνογραφικοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο θαυμάζουν ἐσχάτως ὄχι μόνο οἱ Ὀρθόδοξοι μὰ καὶ οἱ ἀλλόδοξοι Χριστιανοί, προϋποθέτει ἀρμονικὸν ὑμέναιον τέλειου ποιητικοῦ λόγου μὲ κατανουκτικὸ ἐκκλησιαστικὸ μέλος, πού τονίζει καὶ ὑπογραμμίζει τὰ πνευματικὰ στοιχεῖα τοῦ λόγου, τὰ ὅποια —μὲ τὴν μυσταγωγικὴν καὶ ἀναγωγικὴν ἀρετὴν τῆς ἀγγελικῆς μουσικῆς— ἀνεβάζουν τὴν ψυχὴν

σέ ἄλλους κόσμους μυστικούς καί οὐρανοὺς λυτρωτικούς.

Θεωρήσαμε σκόπιμο καί πολὺ χρήσιμο, νὰ παραθέσουμε, ἤδη στὸν Α΄ Τόμο, ἓνα ἐνδεικτικὸ Ἀνθολόγιο ἀντιπροσωπευτικῶν ὕμνογραφικῶν κειμένων, καθὼς καί μερικά ὑποδείγματα ἔρμηνευτικῶν προσεγγίσεων τῶν ὕμνων. Ἀκόμη, δημοσιεύουμε, ὡς Ἐπίμετρο, δύο μικρὰ μελετήματα, στὰ ὁποῖα ὁ φοιτητῆς θὰ βρεῖ ἓνα ἐποπτικώτερο πλαίσιο τῆς λειτουργικῆς ὕμνογραφίας καί τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας καί Φιλολογίας γενικώτερα, γιὰ νὰ συμπληρώσει τὰ κενά, πὺ μπορεῖ νὰ τοῦ ἀφήσουν οἱ ὑποχρεωτικὲς παραλείψεις τῶν ἐλλειπτικῶν Προεισαγωγικῶν τούτων σελίδων.

* * *

Περὶσσότερο ἀπὸ κάθε ἀναγνώστη, ὁ ὑπογραφόμενος γνωρίζει τις ἀτέλειες καί τὰ κενὰ τοῦ βιβλίου. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι φυσικὰ παρεπόμενα καί χαρακτηριστικὰ ὄλων τῶν Πανεπιστημιακῶν Παραδόσεων-Σημειώσεων. Γι' ἄλλα, δὲν εἶχε τὸν καιρὸ ἢ τὰ μέσα ὁ συντάκτης τοὺς νὰ φτάσει ὡς τὸ τέλος τὴν ἔρευνα. Ὡστόσο, παρ' ὄλες τις ἀτέλειες, πιστεύουμε πὺς χαράζουμε, τὸ κατὰ δύναμη, κάποια ὀρθὴ γραμμὴ, γιὰ τὴ γνωριμία τῆς λειτουργικῆς-βυζαντινῆς ὕμνογραφίας, καί τὴ διακονία της στὸ χῶρο τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καί τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας της. Καί, ὅπως πάντα, γίνονται μὲ πολλὴ χαρὰ εὐπρόσδεκτες οἱ παρατηρήσεις τοῦ καλόπιστου ἀναγνώστη πρὸς βελτίωση τοῦ βιβλίου, γιὰ τις ὁποῖες ὁ κεγχριαῖος ὑπογραφόμενος ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη του*.

π.β.π.

(Πεντέλη, Πάσχα 1999)

* Ὁφείλω θερμὲς εὐχαριστίες στοὺς φίλους καί συναδέλφους: α) στὸν π. Κωνσταντῖνο Ν. Παπαδόπουλο, Λέκτορα στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ μας, καί β) στὸν κ. Ἠλία Μπάκο, δ.θ. καί ἐπιστημονικὸ συνεργάτη τοῦ Τομέως, οἱ ὁποῖοι μ' ἐβοήθησαν στὴν ἐκδοση αὐτοῦ τοῦ Τόμου τῆς Ὑμνολογίας.

MP

ΘΥ

Ἡ Γλυκοφιλῆσα

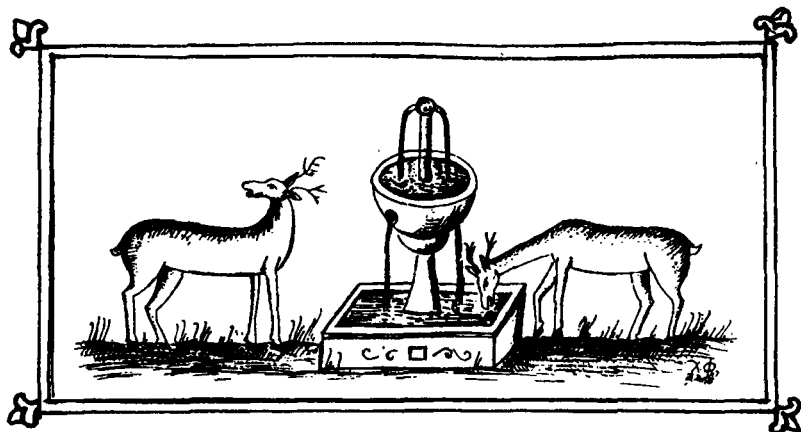

ΙC ΧC

Χ. ΦΕΡΓΙΣΙΩΤΗΣ 1992

δία χείρας
Χ. Κ. Φερτσώνη
1986

Α΄.

α. ΟΡΙΣΜΟΣ - β. ΔΙΑΙΡΕΣΗ - γ. «Η ΤΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ
ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ»

α. ΟΡΙΣΜΟΣ.

Ἑμνολογία (ὑμνολογεῖν ἀπὸ τὸ ὕμνον λέγειν): ὀνομάζεται ἡ θεολογικο-φιλολογικὴ ἐκείνη ἐπιστήμη, ποὺ ἔχει γιὰ σκοπὸ τῆς τῆ συστηματικῆς ἔρευνα τῆς γενέσεως καὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν ἐλληνικῶν λειτουργικῶν ὕμνων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ὅ,τι εἶναι ἢ ἔχει σχέση μετὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίηση καὶ τοὺς δημιουργοὺς τῆς, στὸ χῶρο τῆς ὀρθόδοξης λατρείας, ἐξετάζεται ἀπὸ φιλολογικὴ καὶ θεολογικὴ πλευρά, γιὰ νὰ γίνῃ πιὸ πολὺ φανερὴ καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ ποιότητα τῶν ὕμνων καὶ ἡ βαθύτερη σχέση τους μετὰ τὸ ὅλο πνεῦμα τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἄλλοτε ἡ λέξις ὑμνολόγος σήμαινε αὐτὸν ποὺ ἔλεγε, ἔψαλλε ἢ συνέθετεν ὕμνους.

Σὰν μέρος τοῦ γενικοῦ μαθήματος τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας τῶν Φιλολογικῶν Σχολῶν τῶν Εὐρωπαϊκῶν Πανεπιστημίων, οἱ ἐκκλησιαστικοὶ μας ὕμνοι ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἔρευνας ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια· ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνος ἔχομε ἀρχὴ κριτικῶν ἐκδόσεων τῶν ὕμνων καὶ συζήτησιν τῆς σχετικῆς προβληματολογίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, μέσα

στις Θεολογικές Σχολές, και συγκεκριμένα στα μαθήματα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, τῆς Πατρολογίας καὶ τῆς Λειτουργικῆς, ἐξετάζονταν τμηματικὰ κάποια μέρη τῆς Ὑμνογραφίας τῆς Ἐκκλησίας μας: τὰ δύο πρῶτα μαθήματα ἔβλεπαν κυρίως τοὺς δημιουργοὺς τῶν ὕμνων ὡς συγγραφεῖς ἢ ἱστορικὰ πρόσωπα, ἐνῶ τὸ τρίτο ἐνδιέφερε πῶς πολὺ ἢ βαθύτερη σημασία τῶν ὕμνων μέσα στὸ πνεῦμα τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας. Ὡστόσο μὲ τὴν καθημερινὴ σχεδὸν αὐξανόμενη ἐξειδίκευση τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἐπιστήμης, γεννήθηκε ἡ ἀνάγκη δημιουργίας ξεχωριστοῦ κλάδου τῆς Ὑμνολογίας, ποὺ ἄρχισε νὰ ὑφίσταται καὶ ἐπίσημα στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ μόλις ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα μας.

Ἡ ἑλληνικὴ ὕμνογραφία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἂν καὶ περιλαμβάνει καὶ τῶν πρωτοβυζαντινῶν καὶ τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων δημιουργήματα, ὀνομάζεται πολὺ συχνὰ *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, γιατί γνώρισε τὴ μεγαλύτερη ἀκμὴ καὶ ἀνθισὴ τῆς κυρίως στὴν ἐνδοξὴ ἐποχὴ τῶν βυζαντινῶν χρόνων.

β. ΔΙΑΙΡΕΣΗ.

Τὴν ἑλληνικὴ ὕμνογραφία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας διαιροῦμε σὲ τέσσερις περιόδους.

1) Ἡ πρώτη περίοδος (α' - δ' αἰ.) περιλαμβάνει τοὺς τέσσερις πρώτους αἰῶνες, καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ διάθεση νὰ ἀνοίξει τὸ δρόμο καὶ τίς προϋποθέσεις δημιουργίας ἐκκλησιαστικῆς ὕμνογραφίας. Τὰ τέκνα τῆς Ἐκκλησίας προσπαθοῦν νὰ βροῦν τὴν ποιητικὴ φωνὴ καὶ τὴν ἔκφραση ποὺ ταιριάζει στὴ λειτουργικὴ ζωὴ τους. Μέσα στὴ θολοῦρα τῶν διαφόρων αἱρέσεων, τῶν ξένων ἐπιδράσεων καὶ τῶν ποικίλων ἀντιδράσεων, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὕμνογραφία βρίσκει τὴν ταυτότητά της καὶ ἀρχίζει νὰ χαράζει μὲ δειλὰ βήματα τοὺς δρόμους της.

2) Ἡ δευτέρα περίοδος (ε' - ζ' αἰ.) χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ιδιαίτερη ἀκμὴ καὶ ἐπιτυχητὴ ἀνθισὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὕμνογραφίας, ποὺ γνωρίζει καὶ τὸ ἀποκορύφωμά της στὴν ποιητικὴ μορφή

τοῦ *Κοντακίου* καὶ στὸ πρόσωπο τοῦ *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ*.

3) Ἡ τρίτη περίοδος (η' - ια' αἰ.) ὁδηγεῖ τὴν ὑμνογραφία σὲ μίαν ἄλλη, ἐπίσης ὑψηλὴ κορυφὴ, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ δογματικὴ ποίηση τῶν *Κανόνων*. Καί,

4) Ἡ τέταρτη περίοδος (ιβ' - σήμερα), χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ διάθεση μιμησεως τῶν προτύπων τοῦ παρελθόντος καὶ — ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες ἐξαιρέσεις — μᾶς παρουσιάζει φανερὰ δείγματα κάμψεως καὶ παρακμῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνογραφίας.

γ. «*Η ΤΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ*» (*ὑμνογραφικὴ ὁρολογία*).

Πρὶν προχωρήσουμε στὰ ἄλλα θέματα τῆς Εἰσαγωγῆς, θεωροῦμε ἀπαραίτητο νὰ δώσουμε προκαταρκτικὰ τίς ἔννοιες τῶν βασικῶν ὄρων τῆς ὑμνολογίας, ποὺ θὰ συναντοῦμε κάθε λίγο. Ὅπως εἶναι γνωστὸ παράλληλα μὲ τὸ «ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου» τῆς Γραφῆς, ὑπάρχει καὶ τὸ ἀπόφθεγμα τῶν ἀρχαίων «ἀρχὴ σοφίας (παιδεύσεως) ἢ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις». Εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν κατανόηση ἑνὸς μαθήματος, νὰ γνωρίζει κανεὶς καλὰ τίς λέξεις-κλειδιά. Φυσικά, δὲν θὰ ἐπεκταθοῦμε σὲ σχολαστικὲς ἐρμηνεῖς καὶ ἀναλύσεις, μὲ ἐτυμολογικὲς ἀναφορὲς καὶ γλωσσολογικὲς παραπομπές, ὅπως θ' ἀπαιτοῦσε μιὰ εἰδικὴ μελέτη πάνω στὴν ὑμνογραφικὴ ὁρολογία.

Γιὰ πρακτικοὺς κυρίως λόγους δίνουμε πρῶτα τοὺς πιὸ συνήθεις ὄρους τῆς ὑμνογραφίας ἀλφαβητικὰ, κ' ὕστερα τὰ βασικὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας μας, ὅπου συχνὰ πολὺ ἀναφερόμαστε στὸ μάθημα τῆς Ἑμνολογίας, ἢ ὅπου βρίσκονται ἀποθησαυρισμένοι οἱ περισσότεροι ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι.

1. Ἑμνογραφικοὶ ὄροι.

Ἀκολουθία: Κάθε τελετουργία ἐκκλησιαστικὴ, τακτικὴ (ὄρθρου, ἑσπερινοῦ κλπ.) ἢ ἔκτακτη (μυστηρίων, ἀγιασμοῦ κλπ.),

ἡ ὁποία συνοδεύεται συνήθως ἀπὸ ὕμνους, εὐχές καὶ ἀναγνώσματα, ὅπως ὀρίζει τὸ *Τυπικόν* (βλ. λ.). Σήμερα ὀνομάζεται Ἀκολουθία καὶ ἡ *Φυλλάδα*, ἡ ὁποία περιέχει τὴν ὕμνογραφία καὶ τὸ *Συναξάρι* ἐνὸς Ἀγίου ἢ μιᾶς γιορτῆς, πού δὲν ἔχει συμπεριληφθεῖ στὰ ἐν χρήσει λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας, ἢ ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ ἄλλον ὕμνογράφο, γιὰ κάποιο θαῦμα ἢ ἄλλα ποικίλα περιστατικά.

Ἀναβαθμοί: Εἶναι (75) μικρὰ τροπάρια, πού ἀπὸ πολλοὺς ἀποδίδονται στὸν Ἅγιο Θεόδωρο τὸ Στουδίτη, καὶ ψάλλονται κατ' ἀντιφωνίαν στὸν ὄρθρο τῆς Κυριακῆς, κατὰ τὸν ἦχο τῆς ἐβδομάδας. Τὸ κάθε Ἀντίφωνο ἔχει τρεῖς Ἀναβαθμούς· ὁ κάθε ἦχος τρία ἀντίφωνα, ἐπομένως ἐννέα Ἀναβαθμούς —ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πλάγιο τοῦ δ', πού ἔχει τέσσερα Ἀντίφωνα καὶ δώδεκα Ἀναβαθμούς. Τὸ περιεχόμενο τῶν Ἀναβαθμῶν εἶναι κατανοητικὸ καὶ θεολογικὸ (τριαδολογικὸ). Οἱ Ἀναβαθμοὶ ἔχουν σχέση μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἀναβαθμοὺς τοῦ Ψαλτηρίου (Ψαλμοὶ 119-133). Χρησιμώτατο βιβλίον γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν Ἀναβαθμῶν εἶναι ἡ *Νέα Κλίμαξ* τοῦ Ἀγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, καθὼς καὶ ἡ ἐρμηνεία τους ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο.

Ἀντίφωνα (ἐννοεῖται: μέλη): Σήμερα ὀνομάζουμε συνήθως Ἀντίφωνα, α) τίς ὁμάδες τῶν ἀναστασίμων Ἀναβαθμῶν, πού πρὶν λίγο ἀναφέραμε, β) τίς ὁμάδες τῶν τροπαρίων τοῦ ὄρθρου τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς (15 Ἀντίφωνα), καὶ γ) τὰ σύντομα τροπάρια, πού ψάλλουμε στὴ Θεία Λειτουργία «Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου...» καὶ «Σῶσον ἡμᾶς, Υἱὲ Θεοῦ...», μὲ ἢ δίχως στίχους.

Ἀπολυτίκιον: Εἶναι τὸ κεντρικὸ τροπάριον τῆς ἡμέρας (πρὸς τιμὴν ἁγίου ἢ ἑορτῆς), πού τὸ περιεχόμενό του ἐξιστορεῖ μὲ σύντομία καὶ ἐγκωμιαστικὸ τρόπο τὸ τιμώμενο πρόσωπο ἢ τὸ θέμα τῆς ἑορτῆς καὶ ψάλλεται στὸ τέλος τοῦ Ἑσπερινοῦ, μετὰ τὸ «Νῦν ἀπολύεις» καθὼς καὶ στὸν Ὄρθρο καὶ στὴ Λειτουργία. Πολλές φορές συνοδεύεται ἀπὸ Θεοδοκίον, κι ἄλλοτε λέγεται τὸ ἴδιο τρεῖς φορές μὲ τὸ «Δόξα, Καὶ νῦν» ἢ δίχως αὐτό.

Ἀπόστιχα (ἢ Ἀπὸ στίχου): Τροπάρια, πὺ ψάλλονται κοντὰ στὸ τέλος τοῦ Ὁρθρου (ἐνίοτε) καὶ (πάντοτε) τοῦ Ἑσπερινοῦ, μὲ στίχους (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρῶτο).

Αὐτόμελον (ἢ πρωτόμελον): Εἶναι τὸ τροπάριο πὺ ἔχει πρωτότυπα μέτρο καὶ μέλος (ποιητικὰ δηλ. καὶ μουσικὰ μέτρα) καὶ πὺ συνήθως τὰ μιμοῦνται ἄλλα νεώτερα τροπάρια (βλ. προσόμοια καὶ εἰρμός).

Δοξαστικόν: Λέγεται τὸ τροπάριον πὺ ἐξυμνεῖ τὰ πρόσωπα τῆς Ἀγ. Τριάδος, τὴν Παναγία, ἕναν ἅγιο ἢ μιὰ γιορτὴ καὶ συνοδεύεται πάντα ἀπὸ τὴ μικρὴ λεγόμενὴ δοξολογία, δηλ. «Δόξα Πατρὶ καὶ Υἱῷ καὶ Ἀγίῳ Πνεύματι».

Εἰρμός (ἀπὸ τὸ ρ. εἶρω, πὺ σημαίνει συνδέω, συνάπτω): Εἶναι ἡ πρωτότυπη πρώτη στροφή μιᾶς ᾠδῆς τοῦ Κανόνος, πὺ σύμφωνα μ' αὐτὴν «ποιοῦνται» καὶ ἀκολουθοῦν τὰ ὑπόλοιπα τροπάρια τῆς ᾠδῆς, «ἰσοσυλλαβοῦντα καὶ ὁμοτονοῦντα». Ὁ εἰρμός ἔχει καὶ λεκτικῶς ἀναφορὰ πρὸς τὴν ἀντίστοιχὴ βιβλικὴ ᾠδὴ καὶ παίζει ρόλο αὐτομέλου γιὰ τὰ ὑπόλοιπα τροπάρια τῆς ᾠδῆς, πὺ θὰ μποροῦσαν γι' αὐτὸ τὸ λόγο νὰ ὀνομασθοῦν καὶ προσόμοια (βλ. λ.).

Ἐξαποστειλάριον: Τροπάριο πὺ ψάλλεται πρὸς τὸ τέλος τοῦ Ὁρθρου, ἀκριβῶς πρὶν τοὺς Αἴνους καὶ τὰ Στιχηρά τους. Ἡ ὀνομασία του ὀφείλεται στὴ συχνὴ ἐπανάληψη τῆς λ. ἔξαπόστειλον στοὺς σχετικοὺς ὕμνους τῆς Μεγ. Τεσσαρακοστῆς: «ἔξαπόστειλον τὸ φῶς σου», «τὸ φῶς σου τὸ αἶδιον ἔξαπόστειλον», «φωτοδότα Κύριε, ἔξαπόστειλον τὸ φῶς σου» κλπ.

Ἐπιλύχνιος (ψαλμός ἢ ὕμνος): Ἐπιλύχνιος ψαλμός λέγεται ὁ λεγόμενος καὶ Προοιμακός (103) ψαλμός τοῦ Δαβὶδ «Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον», πὺ διαβάζεται στὴν ἀρχὴ τοῦ Ἑσπερινοῦ. Ἐπιλύχνιος ὕμνος ὀνομάζεται καὶ ὁ ψαλμός 140 «Κύριε, ἐκέκραξα πρὸς σέ»: ἀλλὰ ἔχει ἐπικρατήσῃ νὰ ὀνομάζουμε ἔτσι τὸν ἀρχαιότατον τριαδικὸν ὕμνο τοῦ Ἑσπερινοῦ, πὺ λέγεται ἢ ψάλλεται μετὰ τὴν Εἴσοδο, «Φῶς ἰλαρόν, ἁγίας δόξης...» καὶ ἀποδίδεται συνήθως στὸν μάρτυρα Ἀθηνογέννη, χωρὶς ὁμως βεβαιότητα.

Εὐλογητάρια: Εἶναι τὰ τροπάρια πού ἀκολουθοῦν τὸ στίχο «Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, δίδαξόν με τὰ δικαιώματά σου». Οἱ δύο ἀρχαιότερες ὁμάδες εἶναι γνωστὲς μὲ τις ὀνομασίες α) ἀναστάσιμα εὐλογητάρια, πού ψάλλονται στὸν Ὅρθρο τῆς Κυριακῆς καὶ ἀναφέρονται στὴν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, «Τῶν Ἀγγέλων ὁ δῆμος...» καὶ β) τὰ νεκρώσιμα εὐλογητάρια, πού ψάλλονται στὶς κηδεῖες καὶ τὰ μνημόσυνα, «Τῶν ἀγίων ὁ χορός...». Καὶ οἱ δύο ὁμάδες τελειώνουν μὲ «Δόξα, Καὶ νῦν» (τριαδικόν - θεοτοκίον).

Ἐωθινά: Παλιότερα ὀνομάζονταν Ἐωθινὸς ὕμνος ἢ Δοξολογία «Δόξα σοι τῷ δεῖξαντι τὸ φῶς...». Σήμερα ὀνομάζουμε ἔωθινά, α) τὰ Εὐαγγέλια τοῦ Ὁρθρου τῆς Κυριακῆς καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων ἑορτῶν ὀρθρινά καὶ β) τὰ ΙΑ' Δοξαστικά τῶν Αἰνῶν τῆς Κυριακῆς, στὸ τέλος τοῦ Ὁρθρου πού ἀποδίδονται στὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Σ' καὶ πού ἔχουν πολὺ στενὴ σχέση περιεχομένου μὲ τὰ πρῶτα. Σὲ παλαιὸν κώδικα τῶν Ἱεροσολύμων διασώζεται λειτουργικὴ παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, εὐθὺς μετὰ τὰ στιχηρὰ τῶν Αἰνῶν λέγονταν τὸ ἔωθινὸ Εὐαγγέλιο καὶ ἀκολουθοῦσε τὸ ἔωθινὸ δοξαστικόν, πού ἀποτελεῖ περιληψὴ καὶ ποιητικὸν ὑπομνηματισμὸ τοῦ ἀνάλογου ἔωθινοῦ εὐαγγελίου. Εὐεξήγητη, λοιπόν, ἡ κοινὴ ὀνομασία.

Θεοτοκίον (ἢ θεοτόκιον) τροπάριον, λέγεται ὁ ὕμνος πού ἀναφέρεται στὴ Θεοτόκο καὶ συνήθως πλέκονται στοὺς στίχους τοῦ καὶ δογματικὲς ἐκφράσεις, σχετικὲς μὲ τὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ, τις δύο φύσεις Του κλπ. Τὰ θεοτοκία τῆς Παρασκευῆς λέγονται Σταυροθεοτοκία διότι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Θεοτόκο ἐξυμνεῖται καὶ ὁ Σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ.

Ἰδιόμελον: Εἶναι τὸ τροπάριον πού εἶναι πάντα πρωτότυπο, ψάλλεται σύμφωνα μὲ τὸ δικό του μέλος καὶ τὰ δικά του μέτρα, χωρὶς δέσμευση ἢ σχέση ὁμοτονίας καὶ ἰσοσυλλαβίας μὲ ἄλλο προηγούμενο. Κάποια, ὡστόσο, ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ καὶ ὀνομαστά ἰδιόμελα ἔπαιξαν μερικὲς φορὲς ρόλον αὐτομέλου, κ' ἔτσι ἔχουμε, στὰ χρόνια μιμήσεως καὶ παρακμῆς, περιπτώσεις καὶ δο-

ξαστικῶν ... προσομοίων!

Κάθισμα: Κατ' ἀρχὴν ὁ ὄρος χρησιμοποιήθηκε στὴν ὑποδιαίρεση τοῦ Ψαλτηρίου, πού οἱ 150 Ψαλμοὶ του διαιροῦνται σὲ εἴκοσι *Καθίσματα*. Τὸ κάθε Κάθισμα περιέχει σχεδὸν πάντα ἰσόποσους ψαλμούς, πού ὅταν στὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησία διαβάζονταν, οἱ χριστιανοὶ κάθονταν στὰ μεσοδιαστήματα στὰ στασίδια τους γιὰ ν' ἀναπαύονται, ἐνῶ προηγουμένως ἔμεναν ὄρθιοι. Ἀνάμεσα στίς τρεῖς στιχολογίες τῶν Καθισμάτων τοῦ Ψαλτηρίου διαβάζονταν καὶ διάφορα τροπάρια τοῦ Ὁρθρου, πού ὀνομάστηκαν κι αὐτά, κατ' ἐπέκταση, *Καθίσματα* τῆς α', β' ἢ γ' στιχολογίας.

Κανῶν: Εἶναι σύστημα τροπαρίων ἢ στροφῶν ἀπὸ ἐννέα ἐνόητες, τίς *ῥόδές*. Κάθε ῥοδή πού ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀνάλογη βιβλική ῥοδή (ὁ εἰρμός της τουλάχιστον), ἔχει δύο ἢ περισσότερα τροπάρια, πού ψάλλονται ὅπως ἀκριβῶς ὁ εἰρμός πού προηγεῖται, καὶ μὲ τὸν ὁποῖο συμφωνοῦν ἀπόλυτα, κατὰ τὰ μέτρα καὶ τὸν τόνο. Σπανίως οἱ κανόνες ἔχουν ἐννέα ῥόδές, ἐνῶ συνηθέστερα παρουσιάζονται μὲ ὀχτώ, δηλαδὴ χωρὶς τὴν β' ῥοδή, πού ἔχει ἐλεγκτικὸ ἢ πένθιμο χαρακτῆρα. Ἡ ὀνομασία τοῦ κανόνος ὀφείλεται μᾶλλον στὸ ὅτι ὁ εἰρμός εἶναι κανὼν καὶ πρότυπο γιὰ τὰ τροπάρια πού ἀκολουθοῦν, κ' ἔτσι ἀπὸ τὸ εἰδικὸ καὶ τὸ μερικὸ πῆρε τὴν ὀνομασία του καὶ τὸ γενικὸ, τὸ ὄλο. Ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενό του ὁ Κανὼν ὀνομάζεται *τριαδικός*, *ἀναστάσιμος*, *παρακλητικός*, *ἱκετήριος*, *Σταυροαναστάσιμος* κλπ. (βλ. εἰδικώτερα Γ' Κεφ.).

Καταβασία: Εἶναι ὁ εἰρμός πού ἐπαναλαμβάνεται στὸ τέλος κάθε ῥοδῆς, καὶ ἀργότερα μεγαλοφωνότερα, «γεγωνυία τῆ φωνῆ». Συχνότερα ὅμως, μετὰ τὸν Κανόνα ἢ, τουλάχιστον, στίς πρῶτες ῥοδές καὶ τὸ συναξάρι τῆς ἡμέρας του, οἱ Εἰρμοὶ μόνον ψάλλονται ὡς *Καταβασίες*, μὲ τὴν ἴδια μεγαλοπρέπεια. Ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὴν πράξη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μόνον σήμερα (στίς 21 Νοεμβρίου, γιορτὴ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου), ὅταν ὁ πρωτοψάλλτης καὶ ὁ λαμπαδάριος ἐτοιμάζονταν νὰ ψάλουν τίς *Καταβασίες*, κατέβαιναν ἀπὸ τὸ στασίδι τους (ἀπὸ τὴν κατά-

βαση αὐτὴ βγῆκε καὶ ἡ ὀνομασία τους) καὶ στέκονταν στὸ μέσο τοῦ ναοῦ, γιὰ νὰ δείξουν τὴν εὐλάβειά τους. Ὁ παλαιὸς τύπος καταβάσιον (κατὰ τά: τροπάριον, κοντάκιον, θεοτόκιον κλπ.), πού σπάνια καὶ οἱ βυζαντινοὶ ἔγραφαν, σήμερα πιά δὲν χρησιμοποιεῖται.

Κεκραγάριον, εἶναι ὁ ἑσπερινὸς ὕμνος «Κύριε ἐκέκραξα» (τοῦ φαλμοῦ 140), πού ψάλλεται καὶ στοὺς ὀκτῶ ἤχους, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη, στὴν ἀρχὴ τοῦ Ἑσπερινοῦ. Σήμερα ὀνομάζουμε *Κεκραγάρια* καὶ τὰ τροπάρια (ιδιόμελα ἢ προσόμοια) πού ἀκολουθοῦν τὸ «Κύριε ἐκέκραξα» καὶ τὸ «Κατευθυνθήτω».

Κοινωνικόν, εἶναι σύντομος ὕμνος (μονόστιχος συνήθως, μὲ τὸ «Ἀλληλούια» στὸ τέλος), πού ψάλλεται ἀργὰ καὶ κατασκευαστικὰ ἀπὸ τὸν λαμπαδάριο, πρὸς τὸ τέλος τῆς θείας Λειτουργίας, ὅταν προετοιμαζόμεστε νὰ κοινωνήσουμε: «Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐκ τῶν οὐρανῶν. Ἀλληλούια», «Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον ἔσται δίκαιος. Ἀλληλούια» κ.ἄ.

Κοντάκιον (ὑποκοριστικὸν τῆς λ. κοντός = βραχύς). Ἄλλοτε ὀνομαζόταν ἔτσι ὁ Ὑμνος, ὁ ἀποτελούμενος ἀπὸ τὸ Προοίμιο καὶ τοὺς Οἴκους (βλ. παρακάτω, Β' Κεφ.), σήμερα ὅμως μὲ τὸν ὄρο αὐτὸ δηλώνεται τὸ Προοίμιο (ἢ πρόασμα) τῶν παλαιῶν Κοντακίων, πού, μὲ τὸν πρῶτο συνήθως Οἶκο τους, διαβάζεται στὸν Ὅρθρο, μὲ τὸ Συναξάρι (ἀνάμεσα στὴν ἕκτη ὥδῃ καὶ στὴν ἑβδομη).

Μακαρισμοί, λέγονται οἱ στίχοι τοῦ Εὐαγγελίου, πού μακαρίζουν τοὺς φτωχοὺς, τοὺς πενθοῦντας, τοὺς πραεῖς κλπ. (Ματθ. ε' 3-11), πού συνήθως ψάλλονται ὡς τρίτο Ἀντίφωνο στὴ θεία Λειτουργία, πρὶν ἀπὸ τὴν Μικρὰν Εἴσοδο, στὰ Μοναστήρια, καὶ πολὺ σπάνια στοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς. Ἡ ἴδια, κατ' ἐπέκταση, ὀνομασία δόθηκε καὶ στὰ τροπάρια πού ἀκολουθοῦν τοὺς στίχους τῶν Μακαρισμῶν, καὶ τὸ περιεχόμενό τους χαρακτηρίζεται ἀπὸ διάθεση κατανύξεως καὶ μετανοίας (ὁ σταυρωθεὶς ληστής καὶ τὸ «Μνήσθητί μου» ἐδῶ ἐπαναλαμβάνονται πολὺ συχνά).

Μαρτυρικόν: τὸ τροπάριον ποῦ ψάλλεται πρὸς τιμὴν μάρτυρος ἢ μαρτύρων.

Μεγαλυνάρια. Σήμερα ἔχουμε δύο εἰδῶν κυρίως μεγαλυνάρια: α) τοὺς σύντομους ἐκείνους ὕμνους (ένος ἢ δύο τὸ πολὺ στίχων) ποῦ λέγονται πρὶν ἀπὸ τὰ τροπάρια τῆς ἐνάτης ὥδῆς (στὶς μεγάλες γιορτές, ὅταν δὲν «στιχολογεῖται ἡ Τιμιωτέρα» (π.χ. *Μεγάλυνον, ψυχὴ μου, τὴν τιμιωτέραν καὶ ἐνδοξοτέραν τῶν ἄνω στρατευμάτων*)) καὶ β) τοὺς ἐγκωμιαστικούς ὕμνους ποῦ ψάλλουμε στὸ τέλος τῶν Παρακλητικῶν Κανόνων (μετὰ τὴν θ' ὥδῆ), ἢ στὰ «Δίπτυχα» (πρὸς τὸ τέλος τῆς θ. Λειτουργίας), λίγο μετὰ τὸ «Ἄξιόν ἐστιν». Σὲ παλαιὰ Τυπικὰ ὡς Μεγαλυνάρια χαρακτηρίζονται καὶ τὰ Ἐγκώμια τοῦ ἐπιταφίου Θρήνου.

Οἶκος, λέγεται ἡ κάθε στροφή ἢ τροπάριον τοῦ παλαιοῦ κοντακίου, ποῦ ἀκολουθεῖ τὰ μέτρα τοῦ εἰρμού, δηλ. τοῦ πρώτου οἴκου. Σήμερα δὲν διασώζεται παρὰ μονάχα ὁ πρῶτος συνήθως οἶκος, ποῦ μαζί μὲ τὸ προοίμιον, λέγονται στὸν Ὅρθρον, ἀνάμεσα στὴν ἕκτη ὥδῃ καὶ στὴν ἐβδόμη, πρὶν ἀπὸ τὸ Συναξάρι, κ' ἐκεῖνοι ποῦ δημιουργοῦν σήμερα Ἀκολουθίες γράφουν τὸ Κοντάκιον καὶ τὸν Οἶκον πάντοτε σὰν προσόμοια παίρνοντας ὡς πρότυπα τοὺς παλαιούς εἰρμούς τῶν Κοντακίων.

Ὅρθρος, λέγεται ἡ πρὶν ἀπὸ τῆς θ. Λειτουργίας καθημερινῆς ἀκολουθία, ποῦ ἀρχίζει μὲ τὸν Ἐξάψαλμον καὶ τελειώνει μὲ τὴν Μεγάλην Δοξολογίαν καὶ περιέχει μεγάλη ποικιλία (ιδιαίτερα τίς Κυριακὰς καὶ τίς μεγάλες γιορτές) ὕμνων καὶ ἀναγνωσμάτων.

Πασαπνοάρια (ἢ *Αἶνοι*) λέγονται τὰ τροπάρια (ιδιόμελα ἢ προσόμοια), ποῦ ψάλλονται πρὸς τὸ τέλος τοῦ Ὅρθρου, πρὶν ἀπὸ τὴν Δοξολογίαν, καὶ μετὰ τοὺς στίχους «Πᾶσα πνοὴ αἰνεσάτω τὸν Κύριον κλπ.» (ἀπ' ὅπου καὶ ἡ ὀνομασία τους). Τὸ καθένα τους, φυσικά, ἀπ' τὸ πρῶτον ὡς τὸ τελευταῖον, σὰν «στιχηρόν», ἔχει τὸ δικό του στίχον ποῦ μερικὲς φορὲς εἶναι χαρακτηριστικὸς (γιὰ Μάρτυρες, Ἀποστόλους, Ὁσίου κλπ.).

Προκείμενον, εἶναι βραχυτάτος ὕμνος, συνήθως ἓνας ψαλμὸς

κός στίχος, ἢ περισσότεροι, πού ψάλλεται ἢ λέγεται πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο καὶ τὸ Εὐαγγέλιο (σπάνια), κατὰ τὴν ὥρα τοῦ Ἑσπερινοῦ (πρὶν ἀπὸ τὰ βιβλικὰ Ἀναγνώσματα) (Σήμερα λέγεται καὶ στὶς καθημερινὲς ἀκολουθίες Ἑσπερινοῦ δίχως Ἀναγνώσματα), καθὼς καὶ σὲ μερικές ἄλλες περιπτώσεις, πού τὸ Τυπικὸ σημειώνει. Σὲ ἀρχαῖα Τυπικά, πού δημοσίευσε ὁ Δημητριάδης (I, 551 καὶ 553), ὀνομάζονται Προκείμενα καὶ τὰ τροπάρια τῶν Μικρῶν Ὁρῶν «Κύριε, ὁ τὸ πανάγιόν σου Πνεῦμα...» (γ'). «Ὁ ἐν τῇ ἕκτῃ ἡμέρᾳ τε καὶ ὥρᾳ...» (στ') καὶ «Ὁ ἐν τῇ ἐνάτῃ ὥρᾳ δι' ἡμᾶς...» (θ'). Παλαιότερα διακρίνονταν σὲ Προκείμενα καὶ Ἀλληλουάρια. Σήμερα ἡ διάκριση κοντεύει νὰ χαθεῖ. Σώζεται, ὡστόσο, ἡ ὀνομασία Μέγα Προκείμενον γιὰ τίς δεσποτικὲς γιορτὲς «Τίς Θεὸς μέγας», «Ἀνάστα ὁ Θεὸς» κλπ. Παλιότερες τυπικὲς διατάξεις ἀναφέρουν ὡς Μεγάλα Ἀλληλουάρια τοὺς στίχους-ψαλμοὺς στὸν Ὁρθρο ἢ Ἑσπερινὸ τῆς Μ. Ἑβδομάδος ἢ τῆς Μεγ. Τεσσαρακοστῆς «Μὴ ἀποστρέψῃς...», «Ἐκ νυκτὸς ὀρθρίζει τὸ πνεῦμα μου...», ἐπειδὴ, ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ ἐδῶ ψαλλόμενον «Ἀλληλουία» ἔχει πάρει στὴν Ἐκκλησία μας ἕναν κάπως λυπηρὸ καὶ πένθιμο χαρακτήρα.

Προσόμοιον, εἶναι τὸ τροπάριον πού ψάλλεται κατὰ τὰ μέτρα καὶ τὸν τόνο (ἰσοσυλλαβία, ὁμοτονία) κάποιου πρωτοτύπου, «αὐτομέλου». Τὰ προσόμοια στὴ βυζαντινὴ μουσικὴ ὀνομάζονται καὶ πρόλογοι. Πρὶν ἀπ' αὐτὰ ὑπάρχει πάντα ἡ ἔνδειξη τοῦ αὐτομέλου, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ψάλλονται.

Στιχηρά, εἶναι τὰ τροπάρια (ιδιόμελα ἢ προσόμοια) πού ψάλλονται στὸν Ἑσπερινό, μετὰ τὸ «Κύριε ἐκέκραξα» καὶ στὸν Ὁρθρο, μετὰ τὸ «Πᾶσα πνοή», συνοδευόμενα πάντοτε ἀπὸ ψαλμικοὺς στίχους.

Τριαδικόν, λέγεται τὸ τροπάριον πού τὸ περιεχόμενό του ἔχει τριαδολογικὸ χαρακτήρα καὶ παρακαλεῖ, ἱκετεῦει, δοξολογεῖ ἢ ἐξιμνεῖ τὴν ἁγ. Τριάδα.

Τριώδιον. Κατ' ἀρχὴν εἶναι σύστημα Κανόνος, πού περιέχει μόνον τρεῖς ὠδὲς (ὅπως διώδιον, τετραώδιον κλπ.). Στὴ συνέχεια, ὀνομάστηκ' ἔτσι καὶ τὸ βιβλίον, πού περιέχει τίς ἀκολουθίες τῶν ἡ-

μερῶν, ὅπου ψάλλονται κυρίως Τριώδιοι κανόνες, δηλ. τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸ Πάσχα. Τὸ Τριώδιο αὐτὸ παλιότερα διακρινόταν σὲ δύο μέρη, α) τὸ Κατανυκτικόν (τὸ σημερινὸ δηλ. Τριώδιο) καὶ β) τὸ Τριώδιο τῶν Ρόδων, ποὺ σήμερα τ' ὀνομάζουμε Πεντηκοστάριον.

Τροπάριον. Εἶναι γενικὸς ὄρος, ποὺ δηλώνει σχεδὸν κάθε ὕμνο ποὺ ψάλλεται μὲ στίχο ἢ δίχως στίχο, σύμφωνα μὲ τὸν δικό της τρόπον (ἤχον) ἢ κάποιου ἄλλου ὕμνου. Συχνὰ τὸ ἀπολυτίκιον ὀνομάζεται στὰ ἀρχαῖα *Τυπικὰ τροπάριον τῆς ἡμέρας*. Ἀλλὰ καὶ τὰ στιχηρὰ καὶ οἱ στροφές τῶν ᾠδῶν, ἐπίσης, ὀνομάζονται τροπάρια, γιατί ψάλλονται σύμφωνα μὲ τὸ μέλος τῶν εἰρμῶν, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Ζωναρά: «τροπάριον δὲ ὅτι πρὸς ἐκεῖνον (δηλ. τὸν εἰρμόν) τέτραπται καὶ νένευκε καὶ τὸν εἰρμόν ἔχει οἶονεὶ παραδειγματικὸν καὶ τελειωτικὸν αἴτιον» (Migne, P.G. 135, 124).

Ἰπακοή, ὀνομάζουμε σήμερα τὸ τροπάριο ποὺ λέγεται μετὰ τὰ *Εὐλογητάρια* καὶ πρὶν ἀπὸ τ' Ἀντίφωνα τῶν Ἀναβαθμῶν, στὸν Ὁρθρο τῆς Κυριακῆς. Στὴν παλαιότερην ἐποχὴ, ὅμως, ὀνόμαζαν ἔτσι τὸ *ἐφύμνιο* ἢ τὴν *ἐπωδὸ* κάποιου ὕμνου, ποὺ ἐπαναλαμβάνονταν ἀπὸ τὸ ἐκκλησίασμα ὀλόκληρο, ὕστερ' ἀπὸ τὸν ἱερέα, τὸν ἱεροδιάκονο ἢ τὸν ψάλτη. Τοῦτο φαίνεται καθαρὰ στὸ Συμπόσιο τῶν δέκα παρθένων τοῦ Μεθοδίου Πατάρων τοῦ Ὀλύμπου, ὅπου τὸ «Ἄγνεύω σοὶ καὶ λαμπάδας φαισφόρους κρατοῦσα, νυμφίε, ὑπαντάνω σοι» ἐπαναλαμβάνεται στὸ τέλος κάθε μιᾶς ἀπὸ τίς 24 στροφές τοῦ ὕμνου αὐτοῦ, μὲ τὴν ἀλφαβητικὴ ἀκροστιχίδα.

Χερουβικόν, ἢ *χερουβικός ὕμνος* εἶναι ὁ ὕμνος ποὺ ψάλλεται στὴ θ. Λειτουργία, τὴν ὥρα τῆς Μεγ. Εἰσόδου, καὶ ἀρχίζει μὲ τὴ φράση «Οἱ τὰ χερουβίμ μυστικῶν εἰκονίζοντες...». Τρεῖς φορές τὸ χρόνο ψάλλουμε ἄλλους ἀντὶ τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου: Μεγ. Πέμπτη, Μ. Σάββατο καὶ λειτουργία Ἀδελφοθέου Ἰακώβου καὶ στίς Προηγιασμένες θ. Λειτουργίες.

Ἰδές, ὅπως ἤδη ἔχει σημειωθεῖ, λέγονται τὰ βιβλικὰ ἀναγνώσματα (8 τῆς Π. Διαθήκης καὶ 1 τῆς Κ.Δ.), ποὺ συχνὰ χρησιμοποιοῦνται στὴ θ. Λατρεία. Ἐπειδὴ, ὅμως, κατὰ τὴν ἀρχαία τυπικὴ

διάταξη, τούς στίχους τῶν ᾠδῶν αὐτῶν ἀκολουθοῦσαν διάφορα τροπάρια τῶν κανόνων, ὀνομάστηκαν καὶ τὰ τροπάρια ᾠδές, χωρισμένα κ' ἐκεῖνα σ' ἐννιά ἀνάλογες ἐνότητες, πού τὸ σύνολό τους ἀποτελεῖ τὸν κανόνα (βλ. περισσότερα παρακάτω, Κεφ. Γ').

2. Τὰ σπουδαιότερα βιβλία τῆς Ἐκκλησίας.

Ὡρολόγιον τὸ Μέγα. Παλαιότερα περιεῖχε μόνο τις ἀκολουθίες τῶν Ἰρῶν, ἀπ' ὅπου καὶ ἡ ὀνομασία. Μὲ τὸν καιρὸ, ὅμως, ἔγιναν τόσες προσθήκες, πού τὸ βιβλίον πῆρε τὸ χαρακτῆρα τοῦ βασιικωτέρου προσευχηταρίου τῆς Ἐκκλησίας, γιὰτι περιέχει ὅλες τις (καθημερινές καὶ ἔκτακτες) ἀκολουθίες, πού τελοῦνται στὴ λατρευτική - προσευχητική ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας.

Παρακλητική (ἢ Ὁκτώηχος ἢ Μεγάλη), λέγεται τὸ λειτουργικὸ βιβλίον πού περιλαμβάνει τις ἀναστάσιμες ἀκολουθίες Ἐσπερινοῦ καὶ Ὁρθρου, οἱ ὁποῖες ψάλλονται κατὰ τὸ μεγαλύτερο διάστημα τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους. Ἡ δημιουργία τοῦ πρώτου πυρῆνα του ἀποδίδεται στὸν ἅγιον Ἰωάννη τὸ Δαμασκηνὸ καὶ περιεῖχε, στὴν ἀρχέγονη μορφή του, μόνο τις ἀκολουθίες τοῦ Σαββάτου καὶ τῆς Κυριακῆς (Ὁκτώηχος). Σιγὰ σιγὰ ἔγιναν σημαντικὲς προσθήκες νεωτέρων ὑμνογράφων (Ἰωσήφ, Θεοφάνους, Μητροφάνους, Παύλου Ἀμορίου, Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου κ.ἄ.), ὅποτε συμπληρώθηκαν οἱ ἀναστάσιμες Ἀκολουθίες ὅλης τῆς Ἐβδομάδος καὶ πλουτίστηκε τὸ βιβλίον μὲ νέα στιχηρά, δοξαστικά, καθίσματα, κανόνες, μακαρισμούς, ἀναβαθμούς κ.ἄ.π. Ἔτσι ἔχουμε τὴ Μεγάλη Ὁκτώηχο ἢ Παρακλητική, πού μὲ τὸν ἀναστάσιμο ἀλλὰ καὶ παρακλητικὸ - δεητικὸ χαρακτῆρα τῆς, εἶναι τὸ βιβλίον πού κατανύσσει καὶ ἀναπαύει τις ψυχές τῶν ὀρθοδόξων τὸν πιὸ πολὺ καιρὸ καὶ χρόνον στὶς ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας μας. Τὰ τροπάρια τῆς, ὅταν ἔχουμε καὶ ἄλλα, λέγονται πρῶτα, κατὰ τὴν τυπικὴ καὶ παροιμιώδη ἔκφραση «προηγοῦνται τ' ἀναστάσιμα».

Μηναῖον, ὀνομάζεται τὸ λειτουργικὸ βιβλίον τῆς Ἐκκλησίας, στὸ ὁποῖο εἶναι ἐνσωματωμένες οἱ ἀκολουθίες Ἁγίων καὶ Ἑορτῶν τοῦ κάθε μηνός, γι' αὐτὸ καὶ ἔχουμε δώδεκα *Μηναῖα*.

Τριῶδιον. Ἔχει τὴν ἴδια ὀνομασία μὲ τὸν κανόνα, ποῦ ἔχει τρεῖς ὠδές (ὅπως πιὸ πάνω ἀναφέραμε, ἀπ' ὅπου καὶ τὸ ὄνομα). Εἶναι τὸ βιβλίον ποῦ περιλαμβάνει τὶς ἀκολουθίες τῶν κινητῶν ἑορτῶν πρὶν ἀπὸ τὸ Πάσχα, δηλ. ἀπὸ τὴν Κυριακὴν τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου μέχρι τὸ Μέγα Σάββατο (βλ. καὶ λ. στοὺς «ὕμνογραφικούς ὄρους»). Εἶναι τὸ πιὸ κατανυκτικὸ λειτουργικὸ βιβλίον.

Πεντηκοστάριον, ὀνομάζεται σήμερον τὸ β' μέρος τοῦ παλαιοῦ Τριῶδιου (δηλ. τὸ *Τριῶδιον τῶν Ρόδων*) καὶ περιλαμβάνει τὶς ἀκολουθίες (τῶν κινητῶν ἑορτῶν μετὰ τὸ Πάσχα) ἀπὸ τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα ὡς τὴν Κυριακὴν τῶν ἁγίων Πάντων, μετὰ τὴν Πεντηκοστήν.

Ἀπόστολος ἢ Πραξαπόστολος, εἶναι τὸ βιβλίον ποῦ περιλαμβάνει ὅλες τὶς περικοπές (Πράξεις καὶ Ἐπιστολές) τῶν Ἀποστολικῶν ἀναγνωσμάτων ὅλων τῶν περιόδων τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους.

Εὐαγγέλιον, περιέχει ὅλες τὶς εὐαγγελικὰς περικοπές, κατὰ τὴν τάξιν ποῦ ἀναγινώσκονται στὴν διάρκειαν τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους.

Τυπικόν, εἶναι τὸ βιβλίον ποῦ περιέχει τὴν τυπικὴν διάταξιν, δηλ. λεπτομερεῖς ὁδηγίες πρὸς τὸν ἱερέα καὶ τὸν ἱεροψάλτην, γιὰ τὴν τάξιν ποῦ τηρεῖται στὶς ἀκολουθίας, καὶ δίνει τὸν Τύπον καὶ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ τί, πότε καὶ πῶς λέγεται, γίνεται ἢ ψάλλεται στὴν κάθε ἐκκλησιαστικὴ ἀκολουθία.

Εὐχολόγιον. Ἡ πρώτη (συντομώτερη) μορφή του εἶναι τὸ Μικρὸν Εὐχολόγιον ἢ Ἀγιασματάριον, ποῦ περιέχει διάφορες Εὐχές καὶ Ἀκολουθίες καὶ εἶναι τὸ ἀπαραίτητον Ἐγκόλπιον γιὰ κάθε ἱερέα. Τὸ Μέγα Εὐχολόγιον εἶναι τὸ corpus ὅχι μόνον τῶν ἀπόλυτων ἀναγκαίων καὶ ἀπαραιτήτων γιὰ τὸν ἱερέα, μὰ καὶ ἐνὸς πλήθους περιστατικῶν εὐχῶν καὶ ἀκολουθιῶν, ἀπὸ τὴν εὐχὴν σὲ ἄρρωστο,

μέχρι τις ακόλουθες τῶν ἱερῶν Μυστηρίων.

Μέρος τοῦ Εὐχολογίου ἀποτελοῦν καὶ τ' ἀκόλουθα βιβλία, πού τελευταῖα ἐκδίδονται καὶ αὐτοτελῶς:

α) Διακοικόν. Περιέχει ὅλα ὅσα λέγει ὁ διάκονος κατὰ τὴ θεία Λειτουργία καὶ τίς ἄλλες ἀκολουθίες.

β) Ἱερατικόν ἢ Λειτουργικόν ἢ Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι. Περιέχει τίς τρεῖς βυζαντινές λειτουργίες καὶ ὅσα ἄλλα λέγει ὁ ἱερεὺς ἢ τελεῖ στὸν ἱερό ναὸ σὲ διάφορες περιστάσεις.

γ) Ἀρχιερατικόν ἢ Τακτικόν. Περιέχει τίς Λειτουργίες, τίς χειροτονίες καὶ ἄλλες ἀκολουθίες καὶ εὐχές ἀρχιερατικές.

Ψαλτήριον. Εἶναι τὸ ὁμώνυμο βιβλίον τῆς Π. Διαθήκης, πού μετὰ τὴν ὠραία γλῶσσα τῶν Ἑβδομήκοντα (Ο') ἔχει ἐπηρεάσει ὅλους τοὺς ὑμνογράφους. Τὸ Ψαλτήριον περιέχει τὸ σῶμα τῶν Ψαλμῶν (150) καὶ ὡς παράρτημα τίς ἐννέα βιβλικές ᾠδές, οἱ ὁποῖες ἀπετέλεσαν καὶ τὸν θεματικὸ πυρῆνα στὴ δημιουργία τῶν ἐπὶ μέρους ᾠδῶν τῶν Κανόνων (ἠ' αἰ. κ.έ.).

Θεοτοκάριον. Περιέχει κανόνες διαφόρων ὑμνογράφων σὲ ὅλους τοὺς ἡχούς πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου καὶ χρησιμοποιεῖται πολὺ στὰ μοναστήρια. Προσφιλέστατο εἶναι τὸ Θεοτοκάριον, πού ἐξέδωκε ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, ἐνῶ τοῦ Σ. Εὐστρατιάδου δὲν ἔχουμε παρὰ μόνον τὸν α' τόμο.

Προφητολόγιον. Τὸ συναντοῦμε στὰ χειρόγραφα, νὰ περιέχει τίς περικοπές τῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης πού διαβάζονται στίς διάφορες ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας. Σήμερα δὲν ἐκδίδεται πιά ξεχωριστά, καθὼς τὰ παλαιοδιαθηκικά ἐκεῖνα ἀναγνώσματα ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὰ Μηναῖα, στὸ Τριῶδιον καὶ στὸ Πεντηκοστάριον.

Ἀνθολόγιον ἢ Πανδέκτης. Παραμερισμένο πιά (κυρίως ἀπὸ τὴ Σύνοψη ἢ τὸν Συνέκδημο) δὲν ἐκδίδεται σήμερα τὸ βιβλίον αὐτό, πού περιεῖχε συνήθως τίς θεῖες Λειτουργίες, τὸ Ψαλτήριον, τὸ Ὠρολόγιον καὶ ἄλλες ἀκολουθίες κατ' ἐπιλογὴν (ἀπὸ τὰ Μηναῖα,

Παρακλητική, Τριώδιο και Πεντηκοστάριο). Τὸ περιεχόμενό του δὲν εἶναι σταθερὸ ἢ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ καὶ τὶς ἀνάγκες (ἐκκλησιαστικὲς ἢ ἰδιωτικὲς), πού ἐπέβαλλαν τὴν ἐκδόσή του. (Γιὰ περισσότερες — καὶ γλωσσολογικοῦ ἐνδιαφέροντος — λεπτομέρειες κλπ., βλ. Ἄνθ. Α. Παπαδοπούλου, «Λειτουργικοὶ ὄροι», Ἀθηνᾶ, Μ', 1928, σσ. 60-87. Ν. Β. Τωμαδάκη, «Βυζαντινὴ ὀρολογία. Α'. Ἐκκλησιαστικά τινὰ βιβλία», Ἀθηνᾶ, ΞΑ', 1957, 4-8. Κων/νου Νικολακοπούλου, «Hymnologisch-musikalische Terminologie der Orthodoxie: Ein Lexikon», ἐν «Orthodoxes Forum», 2, 1995, 187-220).

B'.

α. ΠΡΟΣΕΥΧΗ ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΗ.

β. ΕΒΡΑΪΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

γ. ΤΟ ΨΑΛΤΗΡΙΟΝ

δ. ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑΣ

α. ΠΡΟΣΕΥΧΗ ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΗ.

Εἶναι γνωστὸ σ' ὅλους, πὼς ἡ πρώτη ποίηση κάθε λαοῦ εἶναι ἡ θρησκευτικὴ. Αὐτὸ χαρακτηρίζει τις μεταφυσικὲς του ρίζες, στὶς ὁποῖες μὲ ἀγάπη ἐπιστρέφει κάθε δύσκολη ἢ εὐτυχισμένη στιγμή, ἄλλοτε νὰ πάρει δύναμη καὶ ἄλλοτε ν' ἀκουμπήσει στὸ στήθος τοῦ Δημιουργοῦ, νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ, νὰ τὸν δοξολογήσῃ. Νὰ ἐπικοινωνήσῃ μαζί του. Νὰ τοῦ ἀνοίξῃ τὴν ἴδια τὴν καρδιά του — πονεμένη ἢ χαρούμενη. Καὶ τότε εἶναι πού ἀρχίζει τὸ ἄσμα, τὴν Ὁδὴ στὸν Ἀγαπημένον τῆς καρδιάς του. Γιατί, βέβαια, μὲ τὸ λόγο δὲν μπορεῖ παρά μονάχα νὰ μιλήσῃ, ἐνῶ μὲ τὴν καρδιά μπορεῖ νὰ ψάλῃ, νὰ τραγουδήσῃ. Αὐτὴ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸ Θεὸ τὴν ὀνομάζουμε προσευχή. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ προσευχή, α) μπορεῖ νὰ εἶναι ἰδιωτικὴ, προσωπικὴ, ὅποτε συνήθως εἶναι λόγος λυρικός, ἔκφραση τῆς χαρᾶς, τῆς λύπης, τῆς παρακλήσεως ἢ δεήσεως ἢ δοξολογίας, πού ἀναβλύζει μὲ πεζὰ ἢ ἔρρυθμα λόγια τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Πλάστη καὶ Δημιουργό της· μπορεῖ, ὅμως, καὶ νὰ εἶναι β) ἡ ἔκφραση μιᾶς θρησκευτικῆς ομάδος ἢ κοινότητος, ὅποτε —κατὰ τὴν παράδοση πού μᾶς διέσωσε ἢ ὡς τώρα ἱστορία τῶν λαῶν—εἶναι ὕμνοι ντυμένοι μὲ μουσικὴ, πού, ὄχι σπάνια, συνοδεύονταν κι ἀπὸ θρησκευτικούς χορούς ὅταν ψάλλονταν. Σ' αὐτὲς τις περιπτώσεις ἡ ποίηση βοηθοῦσε τὴ μουσικὴ καὶ ἡ μουσικὴ τὴν ποίηση, γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ συνθετικὴ μορφή ἱερῆς τέχνης, πού νὰ ἐκφράζει τὴν ψυχὴ τοῦ θρησκευόντος λαοῦ στὶς λατρευτικὲς συνάξεις του. Βέβαια, ὑπῆρχαν καὶ ὑπάρ-

χουν ὕμνοι, πού ἦταν ἀπλῆ στιχουργία, χωρίς τὸ παραμικρὸ ἴχνος τῆς γνήσιας λογοτεχνικῆς δημιουργίας καὶ χωρίς δυνατότητα ν' ἀγγίξουν μ' αἰσθηματικὰ μέσα τίς πνευματικὲς χορδὲς τοῦ ἀνθρώπου· αὐτοὶ οἱ ὕμνοι, ὅπως εἶναι φυσικό, ἔσβησαν καὶ χάθηκαν σιγὰ σιγὰ καὶ τοὺς σκέπασε ἡ σιωπή. Κι ὅταν ἀκόμη βγαίνουν ἀπὸ τὴ σιωπὴ τους, ἀπασχολοῦν τὸν εἰδικὸ φιλόλογο ἢ γλωσσολόγο τῆς ἐποχῆς, μὰ ὄχι τὴ θρησκευτικὴ ἢ τὴ λειτουργικὴ σύναξη. Ἀντίθετα, ἡ ποίησις πού δονοῦσε μὲ τὴν ἐσωτερικὴ δύναμη καὶ τὴν ψυχικὴ ἔξαρση τίς καρδιὰς τῶν ἀνθρώπων, πού παλεύουν γιὰ λύτρωση, ἀγωνίζονται νὰ φτάσουν στὴν τέλεια μετάνοια καὶ νὰ πλησιάσουν τὸν παράδεισο τῆς σωτηρίας καὶ τῆς θεώσεως, αὐτὴ ἡ ποίηση, μὲ τὸ θεῖο βυζαντινὸ μέλος της, ἔγινε ὁ ἀχώριστος σύντροφος τῶν πιστῶν σ' ὅλες τίς λατρευτικὲς συνάξεις τους, μὰ καὶ τὸ καταφύγιο τοῦ καθενὸς χωριστά, σὲ ὥρα μεγάλης θλίψεως ἢ εὐφροσύνης. «Κακοπαθεῖ τις ἐν ὑμῖν; προσευχέσθω. Εὐθυμεῖ τις; ψαλλέτω» (Ἰακ. ε' 13).

β. ΕΒΡΑΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ.

Τὴ θρησκευτικότητα καὶ τὴ θεοσέβεια τῶν Ἑβραίων βλέπουμε καθαρώτατ' ἀποτυπωμένη σ' ὅλη τὴ φιλολογία τους. Στὴν Παλαιὰ Διαθήκη παρακολουθοῦμε ὅλα σχεδὸν τὰ στάδια τοῦ πνευματικοῦ βίου τους, τίς περιπέτειες, τίς μεταπτώσεις, τίς χαρὲς καὶ τίς λύπες τους. Ἰδιαιτέρα στὰ ποιητικὰ βιβλία τῆς Π.Δ., ἐκφράζεται αὐτὸς ὁ πλοῦτος τῶν ποικίλων αἰσθημάτων καὶ συναισθημάτων τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ξεσπᾷ σὲ ὕμνους θαυμασμοῦ, εὐχαριστίας, εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν Γιαχβέ. Φανερώνεται ἡ ἀσθένεια καὶ ἡ ἁμαρτωλότητα τοῦ ἀδυνάτου ἀνθρώπου, καθὼς καὶ ἡ μεγαλωσύνη καὶ ἡ παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ. Ἀπὸ τίς ἀντιθέσεις αὐτὲς καὶ τοὺς παραλληλισμούς, βγαίνει ἀβίαστα ὁ ὕμνος-αἶνος τοῦ λυτρωτοῦ Θεοῦ, πού ὕστερ' ἀπὸ λίγες ἢ πολλὲς δοκιμασίαι δίνει τὴ λύτρωση καὶ τὴ σωτηρία στοὺς δικαίους, ἐνῶ τιμωρεῖ καὶ παιδεύει μὲ κολαστήρια τοὺς ἀδίκους καὶ τοὺς «ἀνόμους».

* Ἄν ἐξαιρέσει κανεὶς τὸν Ἰώβ, ὅπου ἔχουμε στοιχεῖα ἐπικά καὶ

δραματικά, ἢ ἀκόμη καὶ τραγικά, τὰ ὑπόλοιπα ποιητικὰ βιβλία τῆς Π.Δ. εἶναι λυρικά. Σ' αὐτὴ τῇ λυρικῇ ποίησιν, ἔχει λεχθεῖ ἀπὸ τοῦς εἰδικοῦς ὅτι ὑπάγονται: ὁ ὕμνος, ἡ εὐχή, ἡ εὐχαριστία, οἱ διάφορες ᾠδές, ἡ ἐλεγεία, ἡ παραβολή, ἡ ἀλληγορία, τὸ ἀπόφθεγμα, ἡ ὑποθήκη, ἡ παροιμία, τὸ αἶνιγμα καὶ ὁ σίλλος (βλ. περισσότερα Θ. Βορέα, Ἡ ἑβραϊκὴ ποίησις, «Ἀνάλεκτα», Α', Ἀθῆναι 1937, σελ. 255 ἐξ.). Στὰ περισσότερα ποιητικὰ βιβλία τῆς Π.Δ., τὰ λυρικά στοιχεῖα τοὺς πλέκονται μὲ τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα μ' ἓνα χαρακτηριστικὸν τρόπο, πού τὸ τελικὸν τοὺς ἀποτελέσμα νὰ χαρακτηρίζει τὴν ποίησίν τοὺς πολὺ συχνὰ σὰν διδακτικὴ ἢ γνωμικὴ. Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ μὲ ἀρκετὰ κομμάτια τῶν ἱστορικῶν ἢ προφητικῶν βιβλίων, καὶ πῖο πολὺ, βέβαια, τῶν λεγομένων Ἀναγινωσκομένων βιβλίων τῆς Π.Δ. (Σοφία Σολομῶντος, Σειράχ).

γ. ΤΟ ΨΑΛΤΗΡΙΟΝ.

Ἀπὸ τ' ἀπλᾶ καὶ ἄτεχνα στὴ μορφῇ ἀρχαῖα ἑβραϊκὰ ποιήματα, φτάνομε σὲ μία πρώτη περίοδο ἀναπτύξεως τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως, στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Δαβὶδ. Μὲ τὸ Δαβὶδ καὶ τοὺς ψαλμοὺς τοῦ μπαίνομε στὴν Δευτέρα περίοδο τῆς ἀνάπτυξής της, πού εἶναι καὶ τὸ φτάσιμό της στὸν κολοφῶνα τῆς δόξας της. Ὁ Δαβὶδ καὶ ὁ Σολομῶν εἶναι οἱ κορυφαῖοι δημιουργοὶ της. Οἱ κατοπινοὶ ποιηταὶ τῶν Ἑβραίων συνέχισαν ἢ μιμήθησαν, περισσότερο ἢ λιγώτερο ἐπιδέξια, τὴν ποιητικὴν τέχνην τοὺς.

Ἡ ἑβραϊκὴ ποίησις ἔχει στὰ θέματά της τὴν χαρὰν, τὴν λύπην, τὴν ἀγάπην, τὴν ὀργήν, τὸ θρῆνον, τὴν μετάνοιαν, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ τὸ Θεόν. Ἰδιαιτέρα στὸ Ψαλτήριον τοῦ Δαβὶδ, τὰ θρησκευτικὰ στοιχεῖα γίνονται πῖο ἔντονα καὶ πῖο βαθειά, γι' αὐτὸ καὶ οἱ Ψαλμοὶ ἔγιναν τὸ κατ' ἐξοχὴν λειτουργικὸ βιβλίον τῶν λατρευτικῶν συναγωγῶν τῶν Ἑβραίων. Ἡ μορφὴ καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν Ψαλμῶν συναγωνίζονται ποῖον νὰ φτάσει νωρίτερα τὰ ὕψη τελειότητος· καὶ σ' αὐτὸν τὸν ὕμναιον ὡραίας αἰσθητικῆς μορφῆς καὶ βαθύτατα σημαντικοῦ περιεχομένου βρίσκονται τὰ βασικὰ γνωρίσματα κάθε ὑψηλῆς ποιήσεως.

Δ. ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑΣ.

Ἡ ποίηση τοῦ Ψαλτηρίου, ὅποιο θέμα κι ἂν διαπραγματεύεται καί σέ ὅποιον τόνο κι ἂν ψάλλει, ἔχει πάντα στό βάθος μιᾶ θρησκευτική ἀπόχρωση, ἂν ὄχι μιᾶ βαθειᾶ καί καθαρῆ θρησκευτικότητά, γι' αὐτό καί δέν ἔπαψε καθόλου νά χρησιμοποιεῖται γιά λατρευτικούς σκοποὺς στή Συναγωγῆ τῶν Ἑβραίων, ἀκόμη κι ὅταν ἐμφανίστηκε ὁ Χριστός. Δέν εἶναι παράδοξο, λοιπόν, τὸ ὅτι οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ «ἐξ Ἑβραίων» συνέχισαν νά χρησιμοποιοῦν στή λατρεία τους τὴ βίβλο τῶν Ψαλμῶν, ἢ ὅποια, κατὰ τὸν Μ. Ἀθανάσιο, «τὰ ἐκάστης ψυχῆς κινήματα, τὰς τε τούτων μεταβολὰς καί διορθώσεις ἔχει διαγεγραμμένας καί διατυπωμένας ἐν ἑαυτῇ» (Migne P.G. 27, 20). Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας βλέπουν στοὺς Ψαλμοὺς νά ὁμιλεῖ προφητικὰ ὁ Μεσσίας στό λαό του, καί ὁ περιούσιος λαὸς στό Μεσσία. Ὁ Μ. Βασίλειος δέν διστάζει νά ὀνομάσει τὴ βίβλο τῶν Ψαλμῶν «τῆς Ἐκκλησίας φωνήν» (Migne P.G. 29, 313). Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰτί ὁ κύριος δημιουργὸς τοῦ Ψαλτηρίου, ὁ Δαβὶδ, μπαίνει στό κέντρο τῆς λατρείας τῆς νέας Ἐκκλησίας, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος: «πάντες γὰρ αὐτὸν ἀντὶ μύρου διὰ στόματος φέρομεν ἐν ἐκκλησίᾳ παννυχίδες, καί πρῶτος καί μέσος καί τελευταῖος ὁ Δαβὶδ· ἐν ταῖς οἰκίαις τῶν παρθένων ἱερουργαί, καί πρῶτος καί μέσος καί τελευταῖος ὁ Δαβὶδ» (Migne P.G. 49, 282). Σύμφωνα μάλιστα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν συγχρόνων, ἢ θρησκευτικὴ ποίηση τῶν Ψαλμῶν εἶχε διεισδύσει ὄχι μόνον στή λατρευτικὴ ζωὴ, μὰ καί σὲ πολλὰς ἄλλες στιγμὰς τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς τῶν πρώτων Χριστιανῶν — ὅπου χρειαζότανε ὁ ἄνθρωπος νά ἐκφράσει τὴ θρησκευτικότητά του, μόνος ἢ μαζί μὲ ἄλλους.

Ἀπὸ ἀφορμὴ τὶς πληροφορίες τῶν συγχρόνων, καί ἰδιαιτέρα τοῦ Ἀπ. Παύλου, νεώτεροι ἐρευνηταὶ σημειώνουν, πὼς παράλληλα πρὸς τὴ χρῆση τῶν ψαλμῶν, πρέπει ν' ἄρχισε καί ἡ χρῆση ἄλλων ὕμνων καί ᾠδῶν. Εἶναι κλασσικὸ τὸ χωρίο τῆς πρὸς Κολοσσαεῖς Ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου, πού μ' ἄλλα λόγια παραπλήσια ἐπαναλαμβάνει καί πρὸς τοὺς Ἐφεσίους (ε' 19-20): «Ὁ λόγος τοῦ Χρι-

στοῦ ἐνοικείτω ἐν ἡμῖν πλουσίως, ἐν πάσῃ σοφίᾳ διδάσκοντες καὶ νοουθετοῦντες ἑαυτοὺς, ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς ἐν χάριτι ἄδοντες ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν τῷ Θεῷ» (Κολ. γ' 16). Πολλοὶ βλέπουν συνωνυμία στοὺς ὅρους τοῦ χωρίου αὐτοῦ· ὡστόσο, πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πῶς, ὅταν σιγὰ σιγὰ ὁ ὅρος «ψαλμός» ἄρχισε μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου νὰ δηλώνει ἀποκλειστικὰ τοὺς ψαλμοὺς τοῦ Δαβίδ, ὁ ὅρος «ὕμνος» πρέπει νὰ σήμαινε τὰ πρῶτα χριστιανικὰ λατρευτικὰ ἄσματα (Π. Β. Χρήστου, Θεολογικὰ Μελετήματα 4, Ὑμνογραφικά, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 18 ἐξ.). Ὑπάρχουν, βέβαια, καὶ ἄλλες ἐρμηνεῖες τῶν ὄρων αὐτῶν ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητὰς, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ξεχωρίζει ὁ Egon Wellesz. Αὐτὸς ὑποστηρίζει (*A History of Byzantine Music and Hymnography*, β' ἐκδ., Oxford 1961, σελ. 32 ἐξ.), πῶς ψαλμὸς εἶναι ἢ —ἀνάλογα μὲ τὴν περίστασι—, ἀπλῆ ἢ περίτεχνη μουσικὴ ἀπαγγελία τῶν Ψαλμῶν τοῦ Δαβίδ. Ὑμνος εἶν' ἓνα ποιητικὸ κείμενο μὲ χαρακτῆρα δοξολογικὸ ἀρχικά, σὰν αὐτὰ ποὺ μᾶς ἔχει διασώσει ἡ Κ.Δ. Κ' ἐδῶ ἡ μουσικὴ μποροῦσε νὰ εἶναι ἀπλῆ ἢ σύνθετη. Οἱ πνευματικὲς, τέλος, ᾠδὲς ἦταν ἄσματα τοῦ μελισματικοῦ τύπου, μ' ἓναν ἐνθουσιαστικὸν καὶ δοξολογικὸν χαρακτῆρα, ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴ Συναγωγὴ στὴ χριστιανικὴ Ἐκκλησίαν (πρβλ. Κ. Μητσάκη, *Βυζαντινὴ ὕμνογραφία*, Α', Θεσσαλονίκη 1971, σελ. 39 κ.ἐξ.). Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα τῆς ἐρμηνείας τῶν ὄρων αὐτῶν, παραμένει τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονός, ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες, οἱ πιστοὶ αἰσθάνονται τὴν ἐντονην ἀνάγκη νὰ ἐκφράσουν τὴν πίστη τους ὄχι μόνον πρὸς τὸ Θεὸ γενικά, μὰ καὶ πρὸς τὸ Χριστό-σωτῆρα καὶ πρὸς τὸ ἅγιον Πνεῦμα, πρὸς τὴν ἁγία Τριάδα, καὶ δημιουργοῦνται ἔτσι καινούργιοι ὕμνοι. Μάλιστα, ὅταν θ' ἀρχίσουν καὶ οἱ διάφορες ὁμάδες τῶν αἵρετικῶν νὰ δημιουργοῦν δικούς τους ὕμνους, μὲ ὠραία μελωδία καὶ προσφιλεῖς ρυθμὸν καὶ μέτρα ἀλλὰ μὲ αἵρετικὸν περιεχόμενον, τότε ἡ Ἐκκλησία, μέσα στὴν ἀνησυχία καὶ τὴν ἀγωνία τῆς γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, δημιούργησε ἀνάλογους ὕμνους, μὲ πιὸ ἐντατικὸν ρυθμὸν, γιὰ νὰ ἐπαρκέσουν στὶς ἀνάγκες τῆς κοινῆς λατρείας, ποὺ ἀπαιτοῦσαν μελωδία, ρυθμὸν καὶ μέτρο,

για να 'ναι ὄλα προσφιλῆ καὶ εὐληπτα στοὺ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας (Α. Φυτράκη, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ποιήσις..., σελ. 13 ἐξ.). Ἀπὸ τίς μαρτυρίες τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων (Πλίνιος, Ἰουστῖνος κ.ἄ.) μποροῦμε νὰ πιθανολογήσουμε, πὺς οἱ πρώτοι χριστιανικοὶ ὕμνοι πρέπει νὰ γράφτηκαν για νὰ ψάλλονται κατὰ τὴν ὥρα τῆς θείας Εὐχαριστίας ('Ε. Γ. Παντελάκη, «Αἱ ἀρχαὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως», Θεολογία 16, 1938, σ. 25 ἐξ.) καὶ μετὰ καὶ γι' ἄλλες λατρευτικὲς εὐκαιρίες καὶ θρησκευτικὲς συνάξεις. Ἀλλὰ γι' αὐτοὺς τοὺς ὕμνους θὰ μιλήσουμε πιὸ κάτω (κεφ. Α' §1, γ').

Γ'.

- α. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤ. ΥΜΝΩΝ
 β. ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΙΣΤΗ, ΑΜΑΡΤΙΑ, ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ
 ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥ
 γ. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ:
 Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΚΑΙ Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ
 δ. ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΟΣ

α. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤ. ΥΜΝΩΝ.

Τὸ περιεχόμενον τῶν χριστιανικῶν ὕμνων εἴτε εἶναι κατανουκτικόν, εἴτε εἶναι θριαμβευτικόν ἔχει μέσα του τὴν προσευχή. Ὁ ὕμνογράφος προσεύχεται γιὰ λογαριασμὸ τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὕμνογράφους εἶναι ἅγιοι (Ρωμανὸς ὁ Μελωδός, Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀνδρέας ὁ Κρήτης, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, Θεοφάνης κ.π.ἄ.) καὶ μετὰ τοὺς ὕμνους τοὺς ἀπευθύνονται εἴτε στὴν ἁγία Τριάδα, εἴτε στὸ νέφος τῶν Ἁγίων, ποὺ βρίσκονται ἤδη στὴ βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Ὅλες οἱ ἀποχρώσεις τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος (ἀπὸ τὴν εὐχαριστία καὶ δοξολογία ἴσαμε τὴν ἔντονη συντριβή - μετάνοια - δέηση) βρίσκονται στοὺς ὕμνους ποὺ ψάλλουμε στὸ Θεό (Πατέρα - Υἱόν - ἅγ. Πνεῦμα), ἐνῶ στοὺς ὕμνους μας πρὸς τοὺς χοροὺς τῶν Ἁγίων ἐκφράζεται ἡ βαθειὰ τιμὴ καὶ εὐλάβεια πρὸς τὸν ἅγιον βίον τοὺς ἢ τὸ μαρτυρικὸ τέλος τοὺς, καὶ πολὺ συχνὰ καὶ δέηση - αἴτηση τῆς μεσιτείας τοὺς στὸν Κύριον νὰ μᾶς χαρίσει τὸ μέγα ἔλεός του. Τὸ περιεχόμενον, λοιπόν, τῶν χριστιανικῶν ὕμνων εἶναι ἡ λυρική ἐκφραση τοῦ ὕμνογράφου, ποὺ μπορεῖ νὰ εὐχαριστεῖ, νὰ δοξολογεῖ, νὰ παρακαλεῖ, νὰ ἱκετεύει γονατιστός, ζητώντας ἔλεος ἢ βοήθεια στὰ δεινὰ τοῦ βίου του ἀπ' τὸ Θεὸ καὶ τοὺς Ἁγίους του, ἀλλὰ μπορεῖ καὶ νὰ θρηνεῖ καὶ νὰ οὐδύρεται γιὰ τὶς ἀμαρτωλὲς πτώσεις του, μετὰ τὴν κατανουκτικὴν

γλῶσσα τῆς αὐτομεμφίας καὶ τῆς μετάνοιας. Μπορεῖ, ἀκόμη, τὸ περιεχόμενο τῶν χριστιανικῶν ὕμνων —ἰδιαίτερα στὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς τῶν κανόνων— νὰ εἶναι ἡ ἔκθεση τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀπὸ ἀφορμὴ ἅγια πρόσωπα ἢ εὐραζόμενα γεγονότα, ποὺ ἄφησαν ἐποχὴ στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν χριστιανικῶν ὕμνων, συμπεραίνεται ἀβίαστα, πῶς ὁ χαρακτήρας τῶν ὕμνων αὐτῶν εἶναι λατρευτικὸς καὶ λειτουργικὸς, κ' ἔχει σκοπὸ νὰ μᾶς τραβήξει πάνω ἀπὸ τὰ γήινα καὶ τὰ φθαρτά, πρὸς τὰ οὐράνια καὶ τ' ἄφθαρτα, πρὸς τὰ θεῖα καὶ τὰ αἰώνια, πρὸς τὸ Θεὸ καὶ Πατέρα, πρὸς τὸν ὁποῖο καλούμαστε νὰ κοινωνήσουμε, μὲ τὴν «ἐν πίστει καὶ ἀγιότητι» καλὴν ἀλλοίωσή μας, σωτηρία καὶ θέωση, ποὺ εἶναι ὁ ἔσχατος σκοπὸς τοῦ χριστιανοῦ. «Οὐδὲν γάρ, λέγει ὁ ἱερός Χρυσόστομος, οὐδὲν οὕτως ἀνίστησι ψυχὴν, καὶ πτεροῖ καὶ τῆς γῆς ἀπαλλάττει καὶ τῶν τοῦ σώματος ἀπολύει δεσμῶν, καὶ φιλοσοφεῖν ποιεῖ, καὶ πάντων καταγελᾶν τῶν βιοτικῶν, ὡς μέλος συμφωνίας, καὶ ρυθμῷ συγκείμενον θεῖον ἄσμα» (Migne P.G. 55, 156).

β. ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΙΣΤΗ, ΑΜΑΡΤΙΑ, ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥ.

Μετὰ τὰ φθοροποιὰ κρούσματα τῶν αἰρετικῶν ὕμνογράφων, ἡ Ἐκκλησία ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀποφασίζει τὴ διαφύλαξη τῆς λατρείας καὶ τῆς ὕμνογραφίας τῆς ἀπὸ κάθε εἶδους αἰρετικῆς ἐπιδράσεις καὶ νοθεύσεις. Οἱ δογματικῆς ἀλήθειες τῆς πίστεως, ὅπως ἐν σπέρματι ὑπάρχουν στὴν Ἁγία Γραφή καὶ ὅπως ἀναπτύχθηκαν καὶ βιώθηκαν στὴν Ἱερὰ Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι τὰ ὄρια μέσα στὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ κινηθεῖ ὁ ὕμνογράφος. Ὅ,τι δὲν συμφωνεῖ μ' αὐτὰ θεωρεῖται (αἰρετικὴ) ἑτεροδιδασκαλία καὶ ἀποκηρύσσεται. Ἄν, κατὰ τύχη, κάτι ὑποπτο ὑπάρχει σὲ κάποιον ὕμνο καὶ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ νόθευση τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ ἐπομένως σὲ ψυχικὸν ὄλεθρο, εἰδικῆς ἐπιτροπῆς ἐπεμβαίνουν καὶ τὸ ἀποβάλλουν ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν ὀρθοδόξων λειτουργικῶν ὕμνων. Αὐτὸ συμβαίνει μέχρι καὶ σήμερα

στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και στις άλλες Ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες, όπου λειτουργοῦν ἀνάλογες ἐπιτροπές γιὰ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν ἔγκριση νέων ὕμνων, ἀκολουθιῶν, εὐχῶν κλπ. Βέβαια, ἡ ὀρθόδοξη ὕμνογραφία δὲν ἀποτελεῖ ἐγχειρίδιον ὀρθοδόξου δογματικῆς διδασκαλίας, μὲ τὴ ζυγιασμένη καὶ τὴν ἀκριβῆ ὀρολογία, ἀλλὰ θὰ ἦταν πολὺ μακριὰ ἀπ' τὴν ἀλήθεια νὰ ποῦμε πὼς στοὺς ὕμνους δὲν ἐκφράζονται οἱ δογματικὲς ἀλήθειες τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἄς θυμηθοῦμ' ἐδῶ τὸν ἀείμνηστο Τρεμπέλα, πού ἔγραφε: «Τὸ δογματικὸν περιεχόμενον τινων ἐκ τῶν ὕμνων τούτων παρουσιάζει ἀκριβεστάτην, εὐστοχωτάτην καὶ ἀρκούντως εὐμνημόνευτον διατύπωσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Στίχοι καὶ κῶλα οἷα τά: Τὸ τριλαμπές τῆς μιᾶς θεότητος· διπλοῦς τὴν φύσιν ἀλλ' οὐ τὴν ὑπόστασιν· διὸ τέλειον αὐτὸν Θεὸν καὶ τέλειον ἄνθρωπον· μηδαμῶς ὑπομείναντα τροπὴν ἢ φερμὸν ἢ διαίρεσιν, ἀλλ' ἑκατέρας οὐσίας τὴν ἰδιότητα σώων φυλάξαντα· ἀνάρχω καὶ γεννήσει τε καὶ προόδω Πατέρα προσκυνῶ τὸν γεννήσαντα, Υἱὸν δοξάζω τὸν γεννηθέντα, ὕμνῶ τὸ συνεχλάμπον Πατρὶ τε καὶ Υἱῷ Πνεῦμα ἅγιον κλπ., ἀποτελοῦν στίχους ἀμιμήτους, εἰς τοὺς ὁποίους διὰ βραχειῶν προτάσεων καὶ εὐρύθμων λέξεων καθίστανται οἰκειαί εἰς τὸ χριστιανικὸν πλήρωμα αἱ βαθύτεραι δογματικαὶ ἀλήθειαι, πρὸς πρόσληψιν τῶν ὁποίων θὰ ἐχρειάζετο ἡσκημένος θεολογικὸς νοῦς» (Π. Ν. Τρεμπέλα, Ἐκλογή ἐλληνικῆς ὀρθοδόξου ὕμνογραφίας, β' ἔκδ., Ἀθῆναι 1978, σελ. 6). Καὶ τοῦτο δὲν ἀφορᾷ μόνο τὴν ὕμνογραφία μὰ σὲ ὀλόκληρη τὴ λειτουργικὴ παράδοση καὶ πράξη τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ μακαριστοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ, «ἡ χριστιανικὴ λατρεία εἶναι καθ' ἑαυτὴν σὲ μεγάλη ἔκταση δογματικὴ λατρευτικὴ μαρτυρία στὴν ἀλήθεια τῆς Ἀποκαλύψεως... Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν λειτουργικῶν δομῶν καὶ τῶν εὐσεβῶν συνηθειῶν τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς σταθεροποιήθηκαν πολὺ ἔνωρις στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας· διατηροῦνται πιστὰ καὶ παραδίδονται κληρονομικὰ ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ, ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Γιὰ τοῦτο, εἶναι εὐλογία ἢ μετάφραση ἀπὸ τοὺς Ἀνατολικούς τοῦ ὅρου «ὀρθοδοξία» σὰν «ὀρθὴ λατρεία», καὶ ὄχι, ὅπως συχνὰ γίνεται στὴ Δύση, «ὀρθὴ γνώμη» (Γ. Φλωρόφσκυ, Θέματα ὀρθοδόξου θεολογίας, Ἀθῆναι 1973, σελ. 159. Πρβλ. Π. Β.

Πάσχου, 'Ο γλυκασμός τῶν ἀγγέλων, Ἀθήναι 1975, σελ. 20 κ.ἐξ.). Στὴ διακονία, λοιπόν, αὐτῆς τῆς «ὀρθῆς λατρείας» ἔχουν προσφέρει ὡς τώρα καὶ συνεχίζουν νὰ προσφέρουν πολύτιμες ὑπηρεσίες οἱ ὑμνογράφοι τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, μὲ τοὺς ἀπαράμιλλους ὕμνους τους.

Ὅμως, παρ' ὅλη τὴ δογματικὴ τῆς διδασκαλία, ποὺ μπορεῖ ἐνίοτε νὰ φαίνεται κάπως σκληρὴ καὶ ψυχρὴ, ἡ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ ποίηση δὲν παύει νὰ εἶναι λυρική ἔκφραση τοῦ χριστιανοῦ, ποὺ ζεῖ ἐντονα τὴν πτώση καὶ τὴν ἔγερση, τὴν ἁμαρτία καὶ τὴ μετάνοια, καὶ ὄχι σπάνια δείχνει πὼς ἤδη προγεύεται τὴν κόλαση τῆς ἁμαρτίας ἢ τὸν παράδεισο τῆς σωτηρίας, στὸν ὁποῖον ὁδηγεῖ ἡ ἀληθινὴ μετάνοια. Ἔχει λεχθεῖ, πὼς ἡ λατρεία μας κουβαλάει μέσα της ἀτόφες φράσεις - γραμμὲς ἀπὸ τὸ μοναστικὸ καὶ αὐστηρὰ ἀσκητικὸ τυπικὸ τῶν ἀρχαίων Μονῶν καὶ μοναχῶν τῆς Ἐκκλησίας μας. Τοῦτο δὲν εἶναι ψέμα. Ὡστόσο, πουθενὰ δὲν φαίνεται νὰ ἦχε παράταιρα ὁ ὕμνος μὲ τὴν ἀγωνιστικὴ διάθεση ἢ τὴν ταπείνωση καὶ τὴν αὐτομεμφία, ποὺ δείχνει ἡ μετάνοια, γιατί στὸ βάθος του ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἀσκητικὸς. Τὸ νὰ θλιβεται κανεὶς γιὰ τὴν ἁμαρτία καὶ νὰ εὐφραίνεται ὅταν παίρνει τὸ δύσκολο μονοπάτι τῆς μετανοίας, δὲν εἶναι προνόμιο μονάχα τῶν ἀσκητῶν τῆς ἐρήμου. Ὅλη ἡ πορεία τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν εἶναι παρὰ μία στρατιὰ χριστιανῶν ἁμαρτανόντων καὶ μετανοούντων, πιπτόντων καὶ ἐγειρομένων κάτω ἀπὸ τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ, εἴτε ζοῦν στὸν κόσμον εἴτε στὴν ἔρημο. «Ἡ ἁμαρτία καὶ ἡ μετάνοια ὑπῆρξαν οἱ δύο πόλοι, περὶ τοὺς ὁποίους ἐστρέφετο ὁ ψυχικὸς κόσμος τοῦ ἀνθρώπου. Ἄν τοῦτο ὠνομάζομεν ἰδεαλισμὸν θὰ ἦμεθα ἔξω τοῦ νοήματος τοῦ Χριστιανισμοῦ, ποὺ δὲν εἶναι φιλοσοφικὸν σύστημα ἀλλ' ἄσκησις ψυχῶν. Ἄν τὴν χριστιανικὴν ἔκφρασιν παρηληλιζομεν πρὸς τὴν ἐξομολογητικὴν ποίησιν τῶν ἡμερῶν μας, θὰ ὑπελειπόμεθα τῆς κατανοήσεως τὴν ὁποῖαν ἀξίζει, ἀφοῦ ὁ ἐξομολογούμενος σήμερον κτυπᾷ τὰ στήθη του καὶ ἀναξέει τὰς πληγὰς του φωνάζων πρὸς τὸ κενόν, χωρὶς συνήθως νὰ ἔχη προηγηθῆ ἢ συντριβῆ ἀπὸ τὴν ἐξομολόγησιν» (Ν. Β. Γωμαδάκη, *Βυζαντινὴ ὑμνογραφία καὶ ποίησις*, Ἀθήναι 1965, σελ. 4). Καὶ αὐτὴ ἡ συντριβή, γιὰ τὴν κάθε εἶδους ἁμαρτίαν, προϋποθέτει τὴν εἰλικρινῆ μετάνοια τοῦ χριστιανοῦ, ποὺ

εκφράζει ο ύμνογράφος στους ύμνους του.

Φυσικά, ο δρόμος για τη μετάνοια και τη λύτρωση δεν είναι καθόλου εύκολος. Ἀκόμη κι ὅταν τὸν γνωρίζουμε, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ τὸν βροῦμε σωστά και νὰ τὸν ἀκολουθήσουμε συνειδητά, ἀπόλυτα. Ὑπάρχει ὁ δαίμων τῆς σαρκὸς ἢ χίλιοι ἄλλοι πειρασμοί, ποὺ μᾶς ἀποσποῦν τὸ ἐνδιαφέρον και μᾶς γκρεμίζουν συνεχῶς ἀπὸ τὴν κλίμακα τῆς ἀναβάσεως πάνω ἀπὸ τὰ φθαρτὰ και τὰ παροδικά. Οἱ ἐπιθυμίες και οἱ ἀπαιτήσεις τῆς σαρκὸς, οἱ ἀδυναμίες και οἱ ἀμφιβολίες οἱ πνευματικὲς κ' ἓνα σωρὸ ἄλλα ἐμπόδια, πρέπει νὰ προσπεραστοῦν και νὰ ὑπερνικηθοῦν μὲ τὸν προσωπικὸ μας ἀγῶνα και τὴν ἐσωτερικὴ πάλη, ποὺ δὲν τελειώνει ποτὲ σὲ τούτη τὴν ἐπίγεια ζωὴ. Ὅπως ἡ πατερικὴ γραμματεία, ἔτσι και ἡ ὀρθόδοξη ὑμνογραφία εἶναι γεμάτη ἀπὸ αὐτὲς τίς τόσο ἀνθρώπινες στιγμὲς τῆς ἐσωτερικῆς πάλης μὲ τὸν «ἕτερον νόμον» (Ρωμ. ζ' 23) και τοὺς πολυώνυμους πειρασμούς, ποὺ ἔχουν τὴν πηγὴ τους μέσα μας. Ἐδῶ δὲν ἔχουμε μιὰ ἀχρωμη και ἄτονη στιχοουργία, μὰ ἓνα ἡφαιστειο, ποὺ ἐκφράζει τὸ σπαραγμὸ τοῦ ὑμνογράφου, ποὺ εἶναι και βίωμα πολλῶν ἀδελφῶν του πιστῶν. Θὰ μπορούσε, μάλιστα, νὰ πεῖ κανεὶς πὼς αὐτὸς ὁ πόλεμος μὲ τοὺς ἐνδοθεν πειρασμούς και τίς ἐσωτερικὲς ἀμφιβολίες και ἀδυναμίες μας εἶναι πολὺ πιὸ δύσκολος ἀπὸ τὸν ἄλλο, ποὺ κάνουμε συχνὰ μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς πειρασμούς και τοὺς ἄλλους πολεμίους. Τὸν ἐξωτερικὸ τὸν διακρίνεις μὲ χειροπιαστὲς αἰσθήσεις και μπορεῖς νὰ τὸν πολεμήσεις· τὸν ἐσωτερικὸ πρέπει νὰ ἰδρώσεις και νὰ κοπιᾶσεις πολὺ και νὰ χρησιμοποιήσεις ὅλα τὰ πνευματικὰ ὄπλα ποὺ συνιστοῦν οἱ πατέρες και διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας γιὰ νὰ βρεῖς ἔστω και ἴχνη του ἡ μετερίζια τῶν κάστρων του, ποὺ ἔχει χτίσει μέσα σου και σὲ χτυπάει. Ὑπάρχουν ἀσκηταί, ποὺ ἀγωνίζονται μιὰ ὀλόκληρη ζωὴ κάνοντας αὐτὸν τὸν ἀγῶνα μέρα-νύχτα, κι ὅταν φτάνουν στὸ τέλος τοῦ βίου τους, ἀναγνωρίζουν πὼς δὲν «ἔβαλον ἀρχὴν εἰσέτι»! Γιατί, βέβαια, ὅσοι ἀγωνίζονται μέσα στὴν Ἐκκλησία τοῦτο τὸν καλὸν ἀγῶνα, αὐτοὺς ὁ πειρασμὸς τοὺς κυνηγᾶει πιὸ πολὺ· κ' ἐκεῖ ποὺ προσεύχονται ἡ ψάλλουν και κατανύσσονται, ξάφνου πέφτουν ἀνυποψίαστοι στὶς ἐξυπνα στημένες παγίδες τοῦ πιὸ ἐμπειροπόλεμου δαίμονος. Αὐτὸ δείχεται πολὺ πιὸ συχνὰ στὰ λεγόμενα «κατανυκτικά» τροπά-

ρια. Ἴδου π.χ. ἓνα χαρακτηριστικό δεῖγμα (Παρακλητική, γ' ἤχος, β' στιχηρὸ τῶν Αἰνῶν τοῦ Ὁρθροῦ τῆς Δευτέρας):

*Πολλάκις τὴν ὑμνωδίαν ἐκτελῶν,
εὐρέθην τὴν ἀμαρτίαν ἐκπληρῶν,
τῇ μὲν γλώττῃ ἄσματα φθεγγόμενος,
τῇ δὲ ψυχῇ ἄτοπα λογιζόμενος·
ἀλλ' ἐκάτερα διόρθωσον, Χριστέ ὁ Θεός,
διὰ τῆς μετανοίας καὶ σῶσόν με.*

γ. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ: Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΚΑΙ Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ.

Με κάθε εἶδος τέχνης, ποῦ ἔχει θρησκευτικὸ περιεχόμενο καὶ χριστιανικὴ πνοή (ποίησις, μουσική, ζωγραφική, ἀρχιτεκτονική κλπ.) συμβαίνει κάποιος διαχωρισμὸς στὴ σύλληψη ἢ στὴν πνευματικὴ του πορεία. Μπορεῖ νὰ εἶναι καλλιτεχνικὴ ἔκφρασις ἑνὸς προσώπου: τὰ θρησκευτικὰ του συναισθήματα, ἡ μεταφυσική, ἡ ἀγωνία, ἡ πνευματικὴ του ἔντασις ἢ ἀνάτασις πρὸς τὸν ἀφθαρτο κόσμον τῆς οὐρανίου βασιλείας κ.π.ἄ. (προσωπική), ἀλλὰ μπορεῖ ἐπίσης νὰ εἶναι καὶ ἡ ἔκφρασις μιᾶς ομάδας ἀνθρώπων, μιᾶς κοινότητος, μιᾶς ἐνορίας, ἑνὸς κοινοβίου, μιᾶς ἐκκλησίας (λειτουργική). Στὴν πρώτη περίπτωση ἔχουμε τὴ συνηθισμένη μορφή τοῦ θρησκευτικοῦ λυρισμοῦ· ἐκφράζει προσωπικὰ συναισθήματα ἢ προβλήματα, ποῦ ἀφοροῦν τὸν ποιητὴ καὶ τὸ Θεό· εἶναι προσωπικὴ θρησκευτικὴ ποίησις. Ἐδῶ μπορεῖ νὰ θυμηθεῖ κανεὶς τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, τὸν Μεθόδιο Ὀλύμπου, τὸν Γρηγόριο Ναζιανζηνό, τὸν Συνέσιο Κυρηναῖο, ποῦ ἔγραψαν μόνον θρησκευτικὰ ποιήματα, καθὼς καὶ τὸν Σωφρόνιον Ἱεροσολύμων μετὰ τὸν Ἰωάννη τὸν Μαυρόποδα, ποῦ ἔγραψαν καὶ θρησκευτικὰ λειτουργικὰ ποιήματα. Στὴ δευτέρῃ περίπτωση, ὅπου ἡ ποίησις ἐκφράζει γενικώτερα θρησκευτικὰ συναισθήματα καὶ ἔχει λατρευτικὸ ἢ λειτουργικὸ χαρακτήρα, ἔχουμε τὴν λειτουργικὴ τέχνη-

ποίηση νά διακονεῖ τή λειτουργία καί τίς ἄλλες ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας. Στηρίζεται στήν ἀγ. Γραφή καί τήν ἱερά Παράδοση, δέν ξεφεύγει ἀπό τίς ἀλήθειες τῶν δογμάτων, ἐξαιρεῖ τήν θυσία τῶν Μαρτύρων καί τοὺς ἀσκητικούς ἀγῶνες τῶν ὁσίων, δοξολογεῖ, εὐχαριστεῖ ἢ παρακαλεῖ τὸν Κύριο τῶν πάντων καί, μ' ἓνα λόγο ἐκφράζει τήν πνευματική διάθεση τῶν πιστῶν μέσα στοῦ λειτουργικό χρόνο. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν εἰσῆλθε ἢ ὄχι στὰ λειτουργικά χειρόγραφα (ἢ ἔντυπα ἀπὸ τὸν ιη' αἰ.) βιβλία, τήν ποίηση αὐτὴ τὴν ὀνομάζουμε ἐκκλησιαστικὴ ἢ λειτουργικὴ. Μ' αὐτὴ τὴν ποίηση προσευχήθηκαν στίς ἐκκλησιαστικὲς ἀκολουθίες τὰ ἑκατομμύρια τῶν πιστῶν ὡς σήμερα, σ' ὅλα τὰ μῆκη καί τὰ πλάτη τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Τοὺς λειτουργικοὺς αὐτοὺς ὕμνους τὰ χειρόγραφα πολὺ συχνὰ μᾶς τοὺς παραδίδουν ἀνώνυμα· πολλοὶ ἀπ' αὐτούς, ὅμως, ὑπογράφονται ἀπὸ γνωστοὺς μεγάλους ἀγίους, μοναχοὺς, ἐπισκόπους ἢ ἄλλων βαθμῶν κληρικούς, ὅπως εἶναι ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδός, Ἀνδρέας ὁ Κρήτης, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, Κοσμάς ὁ Μαΐουμᾶ, ὁ ἱερός Φώτιος, Ἰωσήφ ὁ ὕμνογράφος, Θεόδωρος ὁ Στουδίτης κ.π.ᾶ.

δ. ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΟΣ.

Σὲ κανένα, ἴσως, ἄλλο εἶδος ποιήσεως δέν ἔχουμε τόσο στενὸ σύνδεσμο μεταξὺ λόγου καί μέλους. Ἀκόμη, θὰ μπορούσε νά δείξει τὸ βαθύτερο κάλλος καί τὸ πνευματικὸ περιεχόμενό της δίχως τὸ μέλος, τὴ μουσική, γιατί γράφτηκε γιὰ νά ψάλλεται στήν ἐκκλησία. Εἴτε εἶναι πρωτότυπα τὰ τροπάρια (αὐτόμελα, εἰρμοί), εἴτε εἶναι προσόμοια, πού μιμοῦνται τὴ μουσικὴ κάποιων προτύπων, ἢ αἰσθητικὴ καί λειτουργικὴ τους ἀρτίωση καί καταξίωση γίνεται μόνον ὅταν ὁ ποιητικὸς τους καρπὸς συνδεθεῖ μὲ τὴ μουσικὴ μ' ἓναν ὕμναιον, πού πνευματικὰ καί αἰσθητικὰ δένει καί στηρίζει τὸ περιεχόμενον καί τὴ μορφή. Κι αὐτό, βέβαια, ἰσχύει γιὰ ὅλα τὰ ὕμνογραφήματα — εἴτε ὑπάρχουν στὰ σημερινὰ λειτουργικά βιβλία εἴτε ὄχι.

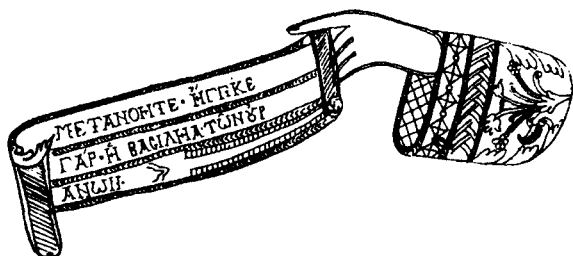
Γιὰ τὴν ἐπιστήμη τῆς Βυζαντινῆς Μουσικολογίας ὑπάρχουν προ-

βλήματα και απόψεις ἀλληλοσυγκρούμενες, ὡς πρὸς τὸ ποιά ἦταν ἡ μουσικὴ μὲ τὴν ὁποία ψάλλονταν στὴν ἀρχαίαν ἐποχὴ τὰ διάφορα ὕμνογραφήματα. Χωρὶς νὰ εἰσέλθουμε στὸ εἰδικὸ αὐτὸ πρόβλημα, σημειώνουμε ἀπλῶς, ὅτι, ὄντας ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ πνευματικὸς καρπὸς τοῦ συνεχιζόμενου ἀδιάλειπτα ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ κατὰ τὴν χιλιόχρονη ἀκμὴ τοῦ Βυζαντίου, διασώζει μέσα στὴ δημιουργικὴ καὶ τὴν ἀκουστικὴ παράδοση τὰ περισσότερα στοιχεῖα γνησιότητος καὶ αὐθεντικότητος. Μέσα της, ἀκόμη καὶ σήμερα, βρίσκουμε —ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μουσικῆς— τὴν ἑλληνικὴ, ἔθνικὴ μας ταυτότητα. Εἶναι κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Παπαδιαμάντη, «τόσον ἑλληνικὴ, ὅσον πρέπει νὰ εἶναι. Οὔτε ἡμεῖς τὴν θέλομεν, οὔτε τὴν φανταζόμεθα ὡς αὐτὴν τὴν μουσικὴν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἄλλ' εἶναι ἡ μόνη γνησία καὶ μόνη ὑπάρχουσα. Καὶ δι' ἡμᾶς, ἐὰν δὲν εἶναι ἡ μουσικὴ τῶν Ἑλλήνων, εἶναι ἡ μουσικὴ τῶν Ἀγγέλων». Γιατί, ὅπως ἔλεγε κάποιος ἅγιος γέρον τῶν Ἁθῶν, εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπάρχει καλύτερη μουσικὴ, μὲ τὴν ὁποίαν οἱ ἄγγελοι νὰ δοξολογοῦν τὸν Κύριον τῶν πάντων!

Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ, «γιά νὰ διακονήσῃ σωστά καὶ μὲ τὴν ἐπιβαλλόμενη σεμνότητα καὶ ἱεροπρέπεια τὰ ἅγια καὶ φρικτὰ μυστήρια τῆς θ. λατρείας τῆς Ἐκκλησίας μας, ἔχει ἀφήσῃ κατὰ μέρος τὰ αἰσθητικὰ καὶ γήινα στοιχεῖα, πού συγκινοῦν καὶ ἀναμοχλεύουν τὸν κόσμον τῶν παθῶν μέσα μας, κ' ἔχει ἀνέβει σ' ἓνα σκαλί ψηλότερο: ἔγινε μουσικὰ τὸ λατρευτικὸ καὶ προσευχητικὸν ἔνδυμα τῶν λειτουργικῶν ποιημάτων τῆς Ὁρθοδοξίας, διατηρώντας —μὲ μία θαυμαστὴν ἰσορροπία λόγου καὶ μέλους— τὸν μεταισθητικὸν, θὰ λέγαμε, πνευματικὸν, ἀναγωγικὸν καὶ μυσταγωγικὸν χαρακτῆρα της ὡς τὸ τέλος. Αὐτὸ σημαίνει, πὼς ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη λειτουργικὴ τέχνη, δὲν ὑπῆρξε ποτε αὐτοσκοπὸς καὶ αὐθύπαρκτο δημιούργημα, ξεκομμένη ἀπ' τὴν ἱερὴν οἰκογένεια τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν, καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὕμνογραφίαν. Ψάλλοντας αὐτὴ τὴ μουσικὴ τῶν Ἀγγέλων, ὅπως τὴν ὀνόμασε ὁ ἀγιορείτης ἀσκητῆς, δὲν προχωροῦμε σὲ μία νέα αἰσθητικὴ τελειότητα μορφῆς, μὲ καθαρὰ κοσμικὰ μέτρα, ἀλλὰ προσπαθοῦμε, ξαναζώνοντας τὸ ψυχικὸ κλῆμα τῶν δημιουργῶν της στὴν ἐποχὴ τοῦ Βυζαντίου,

καθώς και στα μεταβυζαντινά χρόνια, να αξιοποιήσουμε την τόσο άμεση και τόσο πρόσφορη αναγωγική δυνατότητα της λειτουργικής αυτής τέχνης, και ν' αναχθοῦμε στη μεταισθητική σφαίρα τῆς πνευματικότητας, ὅπου ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ αισθανθεῖ γυμνὴ μπροστὰ στὸν Πλάστη καὶ Δημιουργό της, ἔτοιμη ν' ἀνοίξει ἕνα λυτρωτικὸν ἐσωτερικὸ διάλογο μαζί του. Σ' αὐτὴ τὴν ὥρα, ἡ ὠραιότης καὶ τὸ κάλλος τοῦ «Ὁραίου κάλλει παρὰ πάντας τοὺς βροτούς» φωτίζει καὶ ζεσταίνει τὴν ψυχὴ μ' ἕναν τρόπο μυστικό. Προσεγγίζουμε τὴν ἀπειρὴν ὠραιότητα τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ ὀρθοδόξου λειτουργικοῦ βιώματος. Κι αὐτὸ γίνεται μ' ἕναν ὑποδειγματικὰ ἐλεύθερον τρόπο, ἀνάλογα μὲ τὴν προσωπικὴ καλλιέργεια καὶ τὴν δεκτικὴ δύναμη τοῦ κάθε χριστιανοῦ. Ἡ ὁμορφιὰ δὲν ἐπιβάλλεται μὲ σχολές καὶ συνταγές, ἀλλὰ βιώνεται σὰν πλησίασμα: πρὸς τὴν ὠραιότητα τῆς Κτίσεως τοῦ Θεοῦ καὶ πρὸς τὸν ἴδιο τὸ Θεό, πού εἶναι ὁ ἴδιος ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ. Θὰ μπορούσε, ἴσως, καὶ νὰ συσχετίσει κανεὶς αὐτοὺς τοὺς πνευματικοὺς δρόμους, χωρὶς κίνδυνο ἠθικολογίας: ἔξω ἀπὸ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν πνευματικὴν ζωὴν, ὅπως τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ τὰ ἐμπνέει ἐλεύθερα στὸν καθένα μας, δὲν ὑπάρχει ὁμορφιὰ μὲ πνευματικὴ ἀξία· κ' ἔξω ἀπὸ αὐτὴ τὴ βίωση τῆς ὑπέρτατης ὁμορφιάς, πού μᾶς ζεσταίνει καὶ μᾶς ἀγκαλιάζει σὰν ἕνα χαμόγελο τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ-Παντοκράτορος, δὲν ὑπάρχει ἀλήθεια καὶ πνευματικὴ ζωὴ!» (Π. Β. Πάσχου, *Θυσία αἰνέσεως*, ἸΑθ. 1978, σελ. 53 ἐξ. Πρβλ. Π. Β. Πάσχου, *Ἔρωσ Ὁρθοδοξίας*, ἔκδ. γ', ἸΑθ. 1979, σελ. 86 ἐξ.).

Δ'.

ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΜΕΤΡΙΚΗ ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΥΜΝΩΝ

α. Η ΓΛΩΣΣΑ.

Ἡ γλῶσσα τῆς ὀρθοδόξου ὑμνογραφίας ποικίλλει, ἀνάλογα μὲ τίς περιόδους, τὸ εἶδος τῆς ποιήσεως καὶ τὰ πρόσωπα τῶν δημιουργῶν. Ἄλλη εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ κοντακίου, ἄλλη τῶν κανόνων ἄλλη τοῦ Ρωμανοῦ, ἄλλη τοῦ Δαμασκηνοῦ· καὶ ἀνάμεσα στοὺς κανόνες ἀκόμη, ἄλλη τῶν ἱαμβικῶν καὶ ἄλλη τῶν ἄλλων συνήθων κανόνων, ἢ τῶν ἀνεξαρτήτων στιχηρῶν καὶ ἰδιομελῶν. Ὡστόσο, γενικώτερα θεωρώντας τὴ γλῶσσα τῶν ὕμνων θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ὅτι εἶναι μᾶλλον δημώδης τῆς ἐποχῆς τῆς, μὲ σοβαρὲς διαφορὲς πρὸς τὴν ἀρχαῖζουσα ἢ καθαρεύουσα τῆς ρητορικῆς τῶν Πατέρων. Ἐχει μεγάλη συγγένεια πρὸς τὴν κοινὴ τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων, τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῆς Π.Δ. ἀπὸ τοὺς Ἑβδομήκοντα, καθὼς καὶ τῶν ἀπειραρίθμων συλλογῶν, ἀνθολογιῶν κλπ., μὲ κείμενα συναξαριστῶν, λεμωναρίων, γεροντικῶν κ.ἄ. Αὐτὴ ἡ γλῶσσα θὰ ντυθεῖ μεγαλοπρέπεια καὶ ἰδιαίτερη πυκνότητα καὶ καθαρότητα ἀπὸ τὸν ὀγδοὸν αἰῶνα καὶ δῶθε, γιὰ νὰ ἐκφράσει τίς ὑψηλὲς καὶ λεπτὲς ἐννοιες τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας, πὺ μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν γνωρίζουν ἔντονη ἔρευνα καὶ ξεχωριστὴν ἔξαρση, στὴν ποίηση τῶν κανόνων.

β. Η ΜΕΤΡΙΚΗ ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΥΜΝΩΝ.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἕως τίς ἀρχὲς τοῦ 19' αἰ. ἐπικρατοῦσε γενικὰ ἡ ἄποψη, πὼς οἱ ὕμνοι τῆς Ἐκκλησίας εἶναι γραμμένοι σὲ πεζὸ λόγο, γι' αὐτὸ καὶ τυπωνόντανε πάντα ὄχι σὲ ξεχωριστοὺς στίχους

ἀλλὰ καταλογάδην, ὅπως δηλαδή βρισκότανε στὰ παλιὰ χειρόγραφα, ὅπου γιὰ λόγους οἰκονομίας ἡ γραφή συνεχιζόταν ἀδιάκοπα, ὡς τὸ τέλος τοῦ τροπαρίου, πού πολλές φορές δὲν διακρίνονταν, κ' ἐνόνονταν δύο ἢ τρία τροπάρια σὰν ἓνα! «Γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, παρατηρεῖ ὁ Μητσάκης (Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία, Α', σελ. 266), τὸ κλειδί τῆς μετρικῆς τῆς βυζαντινῆς ὑμνογραφίας εἶχε χαθεῖ καὶ οἱ ἐρευνητὲς βρίσκονταν σὲ ἀμηχανία μπροστὰ στὰ διάφορα ὑμνογραφικὰ κείμενα τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, μὴ μπορώντας ν' ἀποκρυπτογραφήσουν τὸ μυστικὸ τῆς ποιητικῆς τους μορφῆς». Σιγὰ σιγὰ, ὅμως, ἄρχισε νὰ ἐμφανίζεται καὶ ἄλλη μιὰ γνώμη τῶν ἐρευνητῶν, σχετικὰ μὲ τὴ μετρικὴ αὐτῶν τῶν ὕμνων, πού ὑποστήριζε πὼς ὅλοι τους ἦταν γραμμένοι πάνω στ' ἀρχαῖα κλασσικὰ μέτρα-πρότυπα. Ἀνάμεσα σ' ἐκείνους, πού πιστεύουν πὼς ἡ βυζαντινὴ ὑμνογραφία δὲν ἔχει διόλου ποιητικὰ μέτρα, μποροῦμε ν' ἀναφέρουμε τοὺς Grester, Maracci, Pepebroch, Querini, Vormbaum, Tafel, Mai, Classin, Gagarin, Legrand, Loparev, Ἀλλάτιο, Ἀρκούδιο κ.ἄ. Στὴ δεύτερην ομάδα τῶν ἐρευνητῶν, πού πιστεύουν πὼς ἡ βάση τῆς μετρικῆς τῶν βυζαντινῶν ὕμνων βρίσκεται πάνω στ' ἀρχαῖα προσωδιακὰ πρότυπα, ἀνήκουν τὰ ὀνόματα τῶν Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Dom Oustain, Dom Tassin, W. Christ, Μ. Παρανίκα, Π. Κουπιτώρη, Ε. Πεζοπούλου, Ν. Κ. Κωνσταντοπούλου, Θ. Ζύδη κ.ἄ.

Ποῦ, ὅμως, βρίσκεται ἡ ἀλήθεια;

Κατ' ἀρχήν, δὲν πρέπει ν' ἀποκλείσουμε πὼς, στὴν ἀπέραντη θάλασσα τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων μὲ λειτουργικοὺς ὕμνους, ὑπάρχουν καὶ τροπάρια μὲ ἀθεράπευτη πεζολογία καὶ ἀσήμαντο σχεδὸν περιεχόμενο, ἀπὸ ἀδυναμία φυσικὰ τῶν δημιουργῶν τους. Ἐπίσης, δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε, πὼς ἔχουμε καὶ μερικοὺς ὑμνογράφους, τὸν ἱερό Φώτιο, τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό (ἢ τὸν ἀνεψιό του Ἰωάννη), πού φέρεται ὡς ποιητὴς τῶν γνωστῶν μας ἱαμβικῶν κανόνων, καθὼς καὶ μερικοὺς νεώτερους μιμητὲς τους), πού ἔγραψαν μὲ βάση τ' ἀρχαῖα προσωδιακὰ μέτρα-πρότυπα. Πέρ' ἀπὸ αὐτά, ὅμως, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν βυζαντινῶν ὑμνογραφημάτων ἀκολουθεῖ τὴ λεγόμενη *τονικὴ ρυθμοποιία*, δηλαδή τὰ τονικὰ μέτρα γιὰ τὰ ὁποῖα πρῶτος μίλησε ὁ διαπρεπὴς Ἕλληνας κληρικὸς Κωνσταντῖνος Οἰκονό-

μος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, στὸ βιβλίον του «Περὶ τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Πετρούπολις 1830). Στὸ βιβλίον του αὐτό, ὁ σοφὸς αὐτὸς κληρικὸς ἀφιερώνει ἐν' ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα Τμήματά του (τὸ Γ', μὲ ἕξ κεφάλαια) στὸ θέμα «Περὶ προσωδίας» (σελ. 411-791) καὶ ὁμιλεῖ γιὰ τὴν «τονικὴν προσωδίαν» καὶ τὴ σημασία τοῦ τόνου γενικώτερα στὴ βυζαντινὴ ὑμνογραφία, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν γερμανὸ ἐρευνητὴ F. J. Mone («Lateinische Hymnen des Mittelalters», 1853-55, τόμ. I-III καὶ τὸν Καρδινάλιον B. Pitra («Hymnographie de l'église grecque»), 1867), Ὁ Οἰκονόμος δὲν ἦταν ἀπλῶς ἓνας εὐφυὴς ἐρευνητής, ἀλλὰ κουβαλοῦσε μέσα του ζωντανὴ ὅλη τὴν ὑμνογραφικὴ καὶ μουσικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας, καὶ τὸ αἰσθητήριό του ἦταν καὶ φιλολογικὸ καὶ πνευματικόν. Λέγει, λοιπόν, ἐκεῖ (σελ. 662-663) ὁ Οἰκονόμος: «ταύτην (ἴσται τὴν τονικὴν προσωδίαν) οἱ μεταγενέστεροι ποιηταὶ μετεχειρίσθησαν ἐν ταύτῳ καὶ ὄχημα καὶ βάσιν τῆς στιχοποιίας, ποδίζοντες τὰ μέτρα τῶν στίχων ὄχι πλεόν κατά τὸν χρόνον τῶν μακρῶν καὶ βραχέων, τὸν ὁποῖον ὁ ἀπαιδευτὸς καὶ ἄμουσος ὄχλος δὲν εἶχεν αὐτία νὰ διακρίνη, ἀλλὰ μόνον κατά τὸν τόνον καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν συλλαβῶν, ἐκ τῶν ὁποίων γεννᾶται ὁ λογοειδὴς ρυθμὸς διὰ τὴν συναρμογὴν καὶ συγγένειαν τῆς γλώσσης μετὰ τῆς μουσικῆς τέχνης». Στὰ ἴδια σχεδὸν συμπεράσματα κατέληξαν ἀργότερα ὁ F. J. Mone καὶ ὁ J. B. Pitra, ποὺ διεκδικοῦσε, ὕστερ' ἀπὸ τόσα χρόνια, τὴν πρωτιά τῆς φιλολογικῆς αὐτῆς ἐπιτυχίας γράφοντας: «Le pèlerin était en possession du système syllabique des hymnographe» (Hymnographie, σελ. 11. Πρβλ. P. B. Paschos, *Gabriel l'Hymnographe, Kontakia et Canons*, Paris-Athènes 1978-79, σελ. 275). Ἔτσι, λοιπόν, σήμερον μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ, ὅτι α) ἀναγνωρίζεται ἀπ' ὅλους πιά ἡ ὑπαρξὴ ποιήσεως καὶ ποιητικῶν μέτρων στὸ Βυζάντιον, β) γιὰ διαφόρους λόγους ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ ὑμνογραφία ἔβαλε στὸ περιθώριον τὴν ἐξωτερικὴν μορφή (γλῶσσα, μετρικὴ κλπ.) τῶν ἔθνικῶν προσωδιακῶν ποιημάτων (ἐκτὸς τῶν ἐπιγραμμμάτων καὶ μερικῶν ἱαμβικῶν κανόνων), καὶ ἀγκάλιασε τὴν τονικὴν λεγομένην ρυθμοποιίαν, μὲ τὴν ὁποία, κατά τὴν ἔκφραση τοῦ S. G. Mercati, ἀπορρίπτοντας τὴν ἀκαμψία τῶν ἀρχαίων μέτρων, πετυχαίνει «μεγαλύτερην εὐελιξία καὶ συνάμα με-

τρική και μουσική ποικιλία» (S. G. Mercati, «Osservazioni sul testo e sulla metrica di alcuni papiri cristiani», *Chronique d'Égypte* 7, 1932, σελ. 183. Πρβλ. Μητσάκη, *Βυζ. Ύμνογραφία*, σελ. 271-272), γ) ἐνῶ στήν ἀρχαία προσῳδία ὁ ρυθμὸς διαμορφωνόταν ἀπὸ τὴν ἐναλλαγὴ μακρῶν καὶ βραχειῶν συλλαβῶν, στήν τονική ρυθμοποιῶτα στηρίζεται στήν ἐναλλαγὴ τονιζομένων καὶ ἀτόνων συλλαβῶν, ὥστε νὰ μὴν ἔχουμε ρυθμὸ πλάτους (βραχύ - μακρό), ἀλλὰ ὕψους (τονιζόμενο - ἄτονο), δ) τὰ τονικά μέτρα ἔχουν στενὴ σχέση μετὰ τὴ ρυθμικὴ διατύπωση τῆς μεταφράσεως τῶν Ἑβδομήκοντα, ὅπου ἴσως ὑπολανθάνει μιὰ συριακὴ ἐπίδραση, καθὼς καὶ μετὰ τὴν ἔρρυθμη πεζογραφία-ρητορικὴ τῶν Πατέρων καὶ Διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας, ἀπ' ὅπου δέχεται σημαντικὲς ἐμπνεύσεις κ' ἐπιδράσεις, καὶ ε) ἂν καὶ δὲν ἔχει ἀκόμη λεχθεῖ ἡ τελευταία λέξις στὸ κεφάλαιο τῆς μετρικῆς τῶν βυζαντινῶν, γίνεται δεκτό, πῶς, στὰ μὲν στροφικὰ ποιητικὰ συστήματα (κοντάκια - κανόνες) καὶ προσόμοια παρατηρεῖται συνηθέστατα ἡ ὁμοτονία καὶ ἡ ἰσοσυλλαβία, στὰ δὲ ἰδιόμελα, ποὺ εἶν' ἐλεύθερες συνθέσεις, μποροῦν νὰ ὑπάρχουν πάλι ἀλλὰ δὲν θεωροῦνται ἀπαραίτητες (πρβλ. Π. Β. Πάσχου, *Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης καὶ τὸ ὕμνογραφικὸν ἔργον του*, Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 188 ἐξ.). Ἐδῶ πρέπει ν' ἀναφερθεῖ καὶ τὸ φαινόμενο τῆς τονῆς, σύμφωνα μετὰ τὸ ὅποιο οἱ ποιητικὲς συλλαβὲς μποροῦν, ἀνάλογα μετὰ τὴν ἀνάγκη τοῦ μέλους (διότι ἡ μουσική, κατὰ τὸν Διονύσιον τὸν Ἀλικαρνασσέα, «τὰς λέξεις τοῖς μέλεσιν ὑποτάττειν ἀξιοῖ καὶ οὐ τὰ μέλη ταῖς λέξεσιν»), νὰ ἐπισημανθοῦν ἢ, σπανιώτερα, νὰ μικρύνουν χρονικά. «Τονή, λέγει ὁ Χρῦσανθος Δυρραχίου, εἶναι ἡ διαρκουσα ἐπιμονὴ περισσότερον ἀπὸ ἕναν χρόνον, καὶ γίνεται εἰς μίαν προφορὰν φωνῆς, ἥγουν ἐπάνω εἰς ἕνα τόνον δι' ἑνὸς φθόγγου» (*Θεωρητικὸν τὸ Μέγα*, Τεργέστη 1832, σελ. 176). Αὐτὴ ἡ ἀφάνταστη εὐκαμψία καὶ ἡ ἀπεριόριστη ἐκφραστικότης τῆς τονικῆς ρυθμοποιῶτας δὲν μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ χωρὶς τὶς προϋποθέσεις τοῦ βυζαντινοῦ μέλους, κι οὔτε ν' ἀναζητηθοῦν οἱ ρίζες τῆς ἔξω ἀπὸ τὴν πολύμορφη ἑλληνικὴ πνευματικὴ παράδοση (Φυτράκη, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ποίησις...*, σελ. 40).

Ε΄.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΕΣ. ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ.

α) Ἡ μεγαλύτερη, ὡς τώρα, ἐκδεδομένη συλλογή βυζαντινῶν ὕμνων εἶναι τὰ ἐν χρήσει λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, δηλαδή τὰ δώδεκα *Μηναῖα*, ἡ *Παρακλητική*, τὸ *Τριῶδιον*, τὸ *Πεντηκοστάριον*, τὸ *Ὁρολόγιον* τὸ *Μέγα* καὶ τὸ *Εὐχολόγιον* τὸ *Μέγα*, τῶν ὁποίων, δυστυχῶς, δὲν ἔχουμε ἀκόμα κριτικὴ ἐκδόσι· αὐτὸ σημαίνει, πὼς ἔχουμε κείμενα μὲ ἀντιγραφικὰ ἢ ἄλλα λάθη, ἑλλειπεῖς στίχους, κολλημένα τροπάρια, ἀλλοιωμένα νοήματα κλπ., καὶ εἶναι ὅλα τὰ ὕμνογραφήματα τυπωμένα ὄχι σὲ στίχους, ἀνάλογα μὲ τὰ μέτρα πού γράφτηκαν καὶ ὅπως τυπώνονται τὰ ποιήματα σὲ ὅλο τὸν κόσμον, ἀλλὰ καταλογάδην, δηλαδή συνέχεια ὡς τὸ τέλος τοῦ ποιήματος, σὰν νὰ ἦταν γραμμένο «δίχα στίχου»!

Ἐπάρχει, ἐπίσης, ἓνα πλῆθος ἀπὸ Ἀκολουθίας ἢ Φυλλάδες σὲ διαφόρους Ἀγίους ἢ Γιορτές, πού γράφτηκαν ἢ τυπώθηκαν μετὰ τὴ συγκρότησι τῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς τυπώνονται στὸ τέλος τῶν τόμων τῆς καλύτερης ὡς τώρα ἐκδόσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων (τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος). Ἴσως θὰ ἦταν σκόπιμη μιὰ ἐκδόσι μερικῶν τόμων ἀνεξαρτήτων, μετὰ τὸ τέλος τῆς σειρᾶς τῶν λειτουργικῶν *Μηναίων* τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας (ὅπως ὑπῆρχε σκέψις παλαιότερα), ὅπου θὰ περιλαμβάνονται μὲ τὴ σειρά ὅλες οἱ ἐν τῷ μεταξύ ἐγκεκριμένες κ' ἐκδεδομένες νέες Ἀκολουθίες, πού εἶναι πλῆθος, ὅπως ἦδη σημειώσαμε, καὶ τῶν ὁποίων ὁ L. Petit ἔχει ἐκδόσει ἓναν — ὅσο γίνεται — πλήρη κατάλογο: *Bibliographie des Acolouthies grecques*, Bruxelles 1926 («Subsidia Hagiographica», ἀρ. 16). Ὅμως, ἄρχισε κιόλας νὰ γίνεται αἰσθητὴ μιὰ δεύτερη ἐκδόσι, μὲ τίς ἀπαραίτητες συμπληρώσεις (παλαιῆς παραλείψεις καὶ νέες ἐκδόσεις), πού μερικοὶ

έχουν ήδη έπιστημάνει με δημοσιεύματά τους (Βλ. τή σχετική βιβλιογραφία στή μελέτη του Κ. Χρυσοχοϊδη, «Συμβολή εις τήν βιβλιογραφίαν των Έλληνικων Άκολουθιών του L. Petit», Έρανιστής έτ. ΙΓ', τόμ. 12, 1975, σελ. 195 έξ.).

β) Παράλληλα μ' αυτές τις εκδόσεις, πού έχουν καθαρά λειτουργικό σκοπό και χαρακτήρα, κυκλοφόρησαν κατά καιρούς και διάφορες Συλλογές ή Άκολουθίες, πού έχουν έπιστημονικούς σκοπούς ή παρουσιάζονται και ως κριτικές εκδόσεις. Άπό αυτές οι σπουδαιότερες είναι:

Pitra J. B., *Hymnographie de l' Église Grecque*, Rome 1867 (οι σελίδες I-CXLV περιέχουν cantica, έλληνικά στο πάνω μέρος και σέ λατινική μετάφραση στο κάτω).

— *Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, Roma 1868.

— *Analecta Sacra specilegio Solesmensi-parata*, τόμος I, Παρίσι 1876.

Christ W. - Paranikas M., *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, Lipsiae 1871.

Cammelli G., *Romano il Melode. Inni*, Φλωρεντία 1930.

Maas P. - Trypanis C., *Sancti Romani Melodi Cantica* (Cantica Genuina), Oxford 1968.

— *Sancti Romani Melodi Cantica* (Cantica Dubia), Berlin 1970.

Ευστρατιάδου Σ., *Εϊρμολόγιον*, Paris 1932.

— *Θεοτοκάριον*, τ. Α', Paris 1931.

Τωμαδάκη Ν. Β., *Ρωμανού του Μελωδοῦ Ὕμνοι*, τ. 1-4, Άθήναι 1952-1959.

Maas P., *Früh byzantinische Kirchenpoesie, I. Anonyme Hymne des V-VI Jahrhunderts*, Berlin 1931.

Grosdidier de Matons, J., *Romanos le Mélode Hymnes*, τόμ. 1-5, Paris 1964-1981.

Schirò J. (και συνεργατών του), *Analecta Hymnica Graeca*, τόμ. I-XII, Roma 1966-1980.

Τρεμπέλα Π. Ν., *Ἐκλογή Ὁρθοδόξου Ὑμνογραφίας*, Ἀθήναι 1949, Β' ἔκδοσις ἐπιρρυθμμένη, Ἀθήναι, Ἀδελφότης Θεολόγων «Ὁ Σωτήρ» 1978).

γ) Ὅσον ἀφορᾷ στὶς πηγές τοῦ μαθήματος τῆς Ὑμνολογίας πρέπει νὰ ποῦμε, πὼς δὲν εἶναι ἄλλες ἀπὸ τὶς παραπάνω ἔκδόσεις ποὺ ἀναφέραμε, καὶ οἱ ὁποῖες στηρίζονται σ' ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ —θάλασσα θὰ ἦταν σωστὸ νὰ τὴν ὀνομάσουμε— ἀπὸ λειτουργικὰ χειρόγραφα, ποὺ βρῖσκονται στὶς μεγαλύτερες βιβλιοθηκὲς τοῦ κόσμου καὶ ἰδιαίτερα σ' ἐκεῖνες τῶν μοναστηριῶν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

δ) Τὰ Βοηθήματα εἶναι πάρα πολλὰ καὶ μέρα μὲ τὴ μέρα εὐτυχῶς ὁ ἀριθμὸς τους μεγαλώνει. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Εἰσαγωγὲς στὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε πρὸ πάνω καὶ τὰ γνωστὰ ἐγχειρίδια Βυζαντινῆς Φιλολογίας, θὰ μπορούσαμε νὰ σημειώσουμε κατ' ἐπιλογὴν καὶ τὰ ἀκόλουθα (κατ' ἐπιλογὴν):

I.

Ἀλυγιάκη Ἀντ., *Ἡ ὀκταηχία στὴν Ἑλληνικὴ Λειτουργικὴ Ὑμνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1985.

Ἀναστασίου Ἰ., *Τὰ εἰσόδια τῆς Θεοτόκου*. Ἡ ἱστορία, ἡ εἰκονογραφία καὶ ἡ ὕμνογραφία τῆς ἑορτῆς. Θεσσαλονίκη 1959, σ. 110.

Ἀντωνιάδη Ε., «Ὁ Ἀκαθίστος καὶ αἱ τρεῖς πρῶται πολιορκίαι τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Θεολογία* 20(1949) 704-724, 21(1950) 43-56, 22(1951) 386-401, 557-567.

Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου Ἀγνῆς, «Προσφωδιακὴ καὶ ρυθμοτονικὴ ποίησις», *Παρνασσός* 18(1976) 353-362.

Δεδούση Β. Σ., «Ὁ ποιητὴς καὶ τὸ μέτρον τοῦ κοντακίου τῶν Χαιρετισμῶν τῆς Παναγίας», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 35(1952) 147-155.

Διονυσίου (Ψαριανοῦ) μητροπολίτου Κοζάνης, *Ἡ ἀρχαία μουσικὴ τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου*, Ἀθήναι 1961.

— «Οἱ ὕμνοι τῆς Ἐκκλησίας», *Ριζάρειος Ἐκκλ. Παιδεία*, 2(1981) 187-203.

- Δετοράκη Θεοχ., *Κοσμάς ὁ Μελωδός*, Βίος καὶ ἔργο, Θεσσαλονίκη 1979 (Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν. Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 28).
- «Κρῆτες Μεταβυζαντινοὶ ὑμνογράφοι», *Ἀριάδνη* I(1938) 236-271.
- *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία* (Πανεπιστημιακὲς παραδόσεις). Ἡράκλειο 1997.
- Δρίτσα Δ., *Ἡ ποίησις τῶν γνωστικῶν* (διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ), Ἀθήναι 1979.
- *Ὁ εὐρυθμὸς πατερικὸς λόγος εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν* (Ἡ προϊστορία τοῦ κοντακίου), Ἀθήνα 1986.
- Ἐγγλεζάκη Β., «Ἡ εἰς τοὺς κανόνας τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν ἐρμηνεία τοῦ Ὁσίου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου», *Ἀπ. Βαρνάβας* 39(1978) 367-375.
- Εὐστρατιάδου Σ., «Ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος», *Θεολογία* 7(1928) 257-287.
- *Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ*, Paris 1930 (Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη).
- «Ὁ Χριστὸς ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ», *Θεολογία* 9(1931) 80-87, 171-180, 260-267, 350-355 καὶ 10(1932) 75-80, 173-179, καὶ 11(1933) 69-74.
- «Ὁ ἅγιος Δημήτριος ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 11(1935) 120-150.
- «Ἐπτασύλλαβα ἄσματα», *Θεολογία* 16(1938) 60-63.
- «Ρωμανὸς ὁ Μελωδός», *ΕΕΒΣ*, τ. ΙΕ', 1939, 182-255.
- Εὐστρατιάδου Σωφρ., *Ποιηταὶ καὶ Ὑμνογράφοι τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τ. Α', ἐν Ἱεροσολύμοις 1940.
- «Γαμεῖον Ἐκκλησιαστικῆς Ποίησεως», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, τ. ΛΕ', 1936 - ΝΑ', 1951 (σὲ συνέχειες).
- Θεοδώρου Ἀ., *Πάσχα Κυρίου Πάσχα* (Σχόλιον θεολογικὸν εἰς τὸν Κανόνα τῆς Ἀναστάσεως), ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήναι 1976.
- «Τὸ ἄρρητον μυστήριον τῆς θείας τοῦ λόγου οἰκονομίας» (θεολογικὸν σχόλιον εἰς τὸν κανόνα τοῦ Μ. Σαββάτου), *Ριζάρειος*

ἐκκλ. Παιδεία, 19(1978) 103-147.

— Ἐαρ ψυχῶν, Σχόλιον εἰς τὸ Πεντηκροστάριον. Ἐκδόσεις Ὁρθοδόξου Τύπου, Ἀθήναι 1979.

Θεοκλήτου μοναχοῦ Διονυσιάτου, Γεράσιμος Μοναχὸς Μικραγιαννανίτης, ὕμνογράφος τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, Θεσσαλονίκη 1997.

Καλαμάκη Δ. Χ., «Ἀγιολογικοὶ ὕμνοι ἐπωνύμων ποιητῶν», Παρασσός, τ. ΛΣΤ', 1994, 421-493.

Καλλίστου (Μηλιαρᾶ), «Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τοῦ Τριωδίου. Τὸ σχέδιον καὶ ὁ καταρτισμὸς αὐτοῦ», Νέα Σιών 29(1934) 179-183, 345-346, 452-454.

Κομίνη Ἀθ., «Πηγαὶ τοῦ εἰς τὸν νιπτῆρα ὕμνου Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ», ΕΕΒΣ 27(1957) 224-232.

— Γρηγόριος Πάρδος καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, Ρώμη-Ἀθήναι 1960.

— Τὸ Βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπίγραμματοποιοί, Ἀθήναι 1966.

— Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ Κανὼν ἱαμβικὸς εἰς τὴν Χριστοῦ Γέννησιν, ἐκδ. Κανὼν, Ἀθήναι 1994.

Κορακίδη Α. Σ., Ἀρχαῖοι ὕμνοι. 1. Ἡ ἐπιλύχνιος εὐχαριστία «Φῶς Ἰλαρὸν ἀγίας δόξης...», Ἀθήναι 1979.

Κουπιτώρη Π. Δ., «Περὶ τοῦ ρυθμοῦ ἐν τῇ ὕμνογραφίᾳ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας», Bulletin de Correspondance Hellenique 2(1978) 372-391.

Κούτσα Σ. Π., Ἀδαμαῖος Θρηῆνος. Ὁ Μέγας Κανὼν Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης. Εἰσαγωγή - Κείμενον - Μετάφραση - Σχόλια. Ἐκδόσεις Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1981.

Κωνσταντινίδου Ι. Χρ., Ὑμνολογία, ἐκδ. Γ', Ἐκδόσεις Ὁρθοδόξου Τύπου, Ἀθήναι 1981.

Κωνσταντοπούλου Ν.Κ., Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ μετρικὴ ἐν τῇ βυζαντινῇ λειτουργικῇ ὕμνογραφίᾳ, Ἀθήναι 1954.

Κώτση Α. Λ., Ἑρμηνεῖα τῶν εἰρμῶν τῶν ἁσματικῶν κανόνων τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἑορτῶν, Ἀθήναι 1954.

Λαυριώτη Σπυριδῶνος, Ἀναστασίμων κανόνων ἑρμηνεῖα ὑπὸ Ἰωάν-

- νου Ζωναρά. Ἑρμηνεία τῶν ἀναστασίμων κανόνων Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, Ἰθως Α' (1920) 1-254.
- Λιανᾶ Ζ., Ἐκκλησιαστικὴ Ποίησις καὶ Μελωδία, Ἐν Ἀθήναις 1949.
- Λιβαδάρα Ν. Α., Τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν ἀγιολογικῶν ὕμνων τοῦ Ρωμανοῦ, Ἀθήναι 1959.
- Μεταλληνοῦ Γ., «Παράλληλα δογματικὰ Θεοτόκου καὶ Σταυροῦ ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ὑμνογραφίᾳ», Ἀθήναι 1976 (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Θεολογίας). (ΜΖ', 1976, 879-907).
- «Ἱστορία καὶ δόγμα ἐν τῇ ὕμνογραφίᾳ τῆς ἐορτῆς τῆς Ὀρθοδοξίας», Ἀνάτ. ἐκ τοῦ περιοδ. Κοινωνία, Ἀθήναι 1977.
- Μητσάκη Κ., Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία, τ. Α'. Ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη ἕως τὴν Εἰκονομαχία, Θεσσαλονίκη 1971.
- Μητσοπούλου Ν. Ε., «Τὸ Πνεῦμα... Θεὸς καὶ θεοποιοῦν». Ἡ περὶ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τῶν Ὑμνων τῆς ἐορτῆς τῆς Πεντηκοστῆς, Ἀθήναι 1973.
- Μπάκου Ἡλ. Δ., Βυζαντινὴ ποίησις καὶ Εἰκονομαχικαὶ Ἔριδες (διδακτορικὴ διατριβή), Ἀθήναι 1992.
- Ναουμίδη Μ., «Ὑμνογραφικὰ κείμενα εἰς παπύρους καὶ ὄστρακα», ΕΕΒΣ, 32(1963) 60-93.
- Νικοδήμου Ἀγιορείτου, Ἐορτοδρόμιον, ἧτοι ἐρμηνεία εἰς τοὺς ἀσματικούς κανόνας τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἐορτῶν, ἐν Βενετία 1836.
- Ξύδη Θ., Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία, Ἐκδόσεις Νικοδήμος, Ἀθήνα 1978.
- Οἰκονόμου Κ., τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Περὶ τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, Πετροῦπολις 1830.
- Παντελάκη Ἐ. Γ., Κοντάκια καὶ κανόνες τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως, Ἀθήναι 1919.
- Τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, Ἐν Ἱεροσολύμοις 1931.
- «Ἡ δημῶδης ἐκκλησιαστικὴ ποίησις τῶν βυζαντινῶν», Θεολογία 11(1933) 5-16 καὶ 106-127.
- «Νέα ἐγκώμια τοῦ Ἐπιταφίου», Θεολογία 14(1936) 225-310.
- «Αἱ ἀρχαὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως», Θεολογία 15, 1937,

323-339 και 16, 1938, 5-31.

Παπαδοπούλου Ά., *Τὸ θρησκευτικὸν θέατρον τῶν Βυζαντινῶν*, Ἀθήναι 1926.

— «Λειτουργικοὶ “Ὅροι”», Ἀθηνᾶ Μ. 1928, 60-87.

Παπαδοπούλου-Κεραμέως Ἀθ., «Σχεδιάσμα περὶ τῶν λειτουργικῶν Μηναίων», *Vizantijskij Vremmenik*, 1, 1884, 341-388.

— Ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος, οἱ Ρῶς καὶ ὁ πατριάρχης Φώτιος, Ἀθήναι 1903.

— «Πηγαὶ καὶ δάνεια τοῦ ποιήσαντος τὸν Ἀκάθιστον Ὑμνον», *Βυζαντις* 1(1909) 517-540.

Παπαδοπούλου Γ. Ι., *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ’ ἡμῶν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, Ἀθήναι 1890.

Παπαδοπούλου Στεφ. Ἐμ., Ἀγγελικὸν μῆνυμα (Οἱ Χαιρετισμοὶ τῆς Θεοτόκου). Λογοτεχνικὴ ἀνάλυσις τῶν 24 Οἰκῶν τῶν Χαιρετισμῶν τῆς Θεοτόκου, Ἀθήναι 1982.

Παπαδοπούλου-Φωτοπούλου Ἐλ., *Ταμεῖον ἀνεκδότων βυζαντινῶν κανόνων*, ἐκδ. *Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων*, Ἀθήναι 1996.

Παπαθεοδώρου Π., *Λόγος ἀμετάφραστος (Χριστιανικὴ Ὑμνογραφία)*, Ἀθήναι 1997.

Παρανίκια Μ., «Περὶ χριστιανικῆς ποιήσεως τῶν Ἑλλήνων», *Ἐπετηρὴς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, 8(1874) 174-194, 9(1875) 119-130, 10(1875) 10-22.

— «Ἡ μετρικὴ τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν ὑμνογράφων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας» (Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 1867 κ.έ.) 27(1900) 242-262.

Πάσχου Π. Β., «Συμβολὴ στὴ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία», *Βυζαντινά* 6(1974) 400-420.

— Ὑμνολογικὰ εἰς Ὅσιον Ἱερόθεον τὸν Ἰβηρίτην, Α' Συνέδριον Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν, Ἀθήναι 1978, 135-143.

— *Θυσία αἰνέσεως*, ἐκδ. Ἀστὴρ, Ἀθήναι 1978.

— Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης καὶ τὸ ὑμνογραφικὸν ἔργον του. (Διατριβὴ ἐπὶ διδασκαλίᾳ) ἐκδ. Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου Αἰμοῦ, Θεσσαλονίκη 1978.

- Ρωμανός ὁ Μελωδός καὶ ἅγιος Παντελεήμων, Ἀθήναι 1979.
- Σώφρων μεμηνώς (ὕμναγιολογικά εἰς ἅγιον Νεκτάριον τὸν Καρεώτην, μετὰ τοῦ βίου καὶ τῆς Ἀκολουθίας αὐτοῦ, τὸ πρῶτον νῦν ἐκδιδόμενον), Ἀθήναι 1979.
- Ἄπαντα τὰ ὑμνογραφικὰ τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, ἦτοι κριτικὴ ἐκδόσις πάντων τῶν κατασκευτικῶν καὶ ἀντιαιρετικῶν Στιχηρῶν καὶ Μακαρισμῶν τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη (ιδ' αἰ.), ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γνωστῶν χειρογράφων κωδίκων (editio princeps), Ἀθήναι 1980.
- Ὁ γλυκασμὸς τῶν ἀγγέλων. Σχόλια στὸν «Ἀκάθιστον Ὑμνον» 2. Ἐκδόση Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1983.
- «Ὑμνηπόλος ἐράσμιος», ὁ ὑμνογράφος τῆς Μεγ. τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας Γεράσιμος Μοναχὸς Μικραγιαννανίτης. Θεολογία Ε' (1989) 336-385 (καὶ ἀνάτυπον).
- «Ἐνας νέος ὑμνογράφος τῆς Ἐκκλησίας μας: Χαράλαμπος Μ. Μπούσιος», ἐν Ἀντιπελάργησις, τόμος τιμητικὸς πρὸς τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου κ.κ. Χρυσόστομον, ἐπὶ τῇ εἰκοσιπενταετηρίδι τῆς ἀρχιερατικῆς αὐτοῦ διακονίας. Λευκωσία 1993, σελ. 465-478.
- «Ἐρμηνευτικὰ τῆς Ὑμνογραφίας», Α' (Μιχ. Παπαγεωργίου, εἰς τὸ «Θέσπιν κατεβρόντησε») ἐν Ἐπιστημ. Ἐπετ. Θεολ. Σχολῆς Π.Α., τ. ΛΑ', Ἀθήναι 1996, 25-360.
- «Ὑμνογραφία καὶ ὑμνογράφοι στὸ Ἅγιον Ὅρος», ἐν Ἐπιστημ. Ἐπετ. Θεολ. Σχολῆς Π.Α., τ. ΛΒ', Ἀθήναι 1997, 333-358.
- Πεζοπούλου Ε., «Ποικίλα προσωδιακὰ μέτρα ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ποιήσει», Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 17(1941) 286-297.
- Πολιτάρχη Γ.Μ., Ὑμνογράφοι καὶ Μελωδοί, Ἐκδ. Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον, Ἀθήναι 1980.
- Πουλῆ Ι. Μ., Ὑπόμνημα εἰς τὸν χερουβικὸν ὕμνον. (Εἰσαγωγή-κείμενον-ἐρμηνεία-σχόλια) μετὰ παραρτήματος ἐρμηνείας καὶ λοιπῶν «χερουβικῶν» ὕμνων. Ἀθήναι 1982.
- Σάθα Κ.Ν., Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς

τῶν βυζαντινῶν, Βενετία 1878.

Σινοπούλου Π. Α., *Ἡ μεταφραστικὴ σιγὴ στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ὑμνογραφία*, Ἅγιος Νικόλαος Κρήτης 1986.

Στάθη Γρ. Θ., *Ἡ δεκαπεντασύλλαβος ὕμνογραφία ἐν τῇ βυζαντινῇ μελοποιίᾳ*. Ἀθήναι 1977.

Τζώγα Χ. Σ., «Ὁ τρισάγιος ὕμνος», *Χαριστήριον εἰς τὸν καθηγητὴν Παναγιώτην Κ. Χρήστου*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 275-288.

Τωμαδάκη Εὐτ., *Ἰωσήφ ὁ ὕμνογράφος. Βίος καὶ ἔργον*, ἐν Ἀθήναις 1971.

Τωμαδάκη Ν. Β., «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ποίησις καὶ ἡ συμφωνία αὐτῆς πρὸς τὸ δόγμα καὶ πρὸς τὰ κείμενα τῶν Γραφῶν», *Ἀθηνᾶ*, 53(1949) 94-118.

— «Ὁ Ἐφραὶμ ὁ Σύρος ἐν τῇ ἐλληνικῇ ὕμνογραφίᾳ». *Silloge bizantina in onore di S. G. Mercati*, Ρώμη 1957, σ. 392-404.

— «Βυζαντινὴ ὁρολογία», *Ἀθηνᾶ* ΕΑ' (1957) 4-8.

— *Ἀνθολογία Βυζαντινῆς ὕμνογραφίας*, Ἀθήναι 1958.

— «Αἰσθητικὴ διαφοροποίησης θρησκευτικῆς ὕμνογραφίας», *ΕΕ-ΒΣ*, 28(1958) 65-89.

— «Ὑμνολογικοὶ ὅροι τῶν ποιητῶν», *ΕΕΒΣ* 29(1959) 35.

— «Ἄνευ ἐρμηνείας ἀκατανόητος ἡ ἱερὰ ὕμνογραφία. Ἡ ἀστοχία τῶν μεταφράσεων», *Ἐκκλησία* Α58(1981) 279.

— «Τὸ ξύλον τοῦ Σταυροῦ ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἐλληνικῇ ὕμνογραφίᾳ», *Ἀθηνᾶ* 78(1980-82) 3-49, 325.

— *Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις*, ἦτοι εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, τ. Β', Ἀθήναι 1965 (ἀνατύπωση, Θεσσαλονίκη 1993).

Φανουργάκη Β. Δ., *Αἱ ὡδαὶ Σολομῶντος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ὕμνογραφίας τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας*. Θεσσαλονίκη 1979.

Φουντούλη Ἰ. Μ., «Ἡ μνήμη τῶν ἁγίων Πατέρων τῆς Β' Οἰκουμένης Συνόδου στὸ ἐορτολόγιο καὶ στὴν ὕμνογραφία», *Γρ. Παλαμᾶς* 66(1983) 61-79.

— *Λειτουργικὴ Α' (Εἰσαγωγὴ στὴν θεία λατρεία)*, Θεσσαλονίκη 1993.

Φυτράκη Ἀνδρ., *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ποίησις κατὰ τὰς κυριώ-*

- τέρας φάσεις αὐτῆς, ΕΕΘΣΠΑ 1955-56, (ἀνάτ. Ἀθήναι 1957).
- «Ἰωσήφ ὁ ὕμνογράφος καὶ Ἰωσήφ ὁ Σπουδίτης καὶ τὸ ἔργον αὐτῶν (Κρίσεις καὶ παρατηρήσεις)», ἀνάτυπον ἀπὸ τὴν ΕΕΘΣΠΑ, τ. ΙΖ', Ἀθήναι 1970, σελ. 333-357.
- «Μέτρον καὶ μελωδία εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν», Ἐκκλησία 61(1984) 29-30, 64, 71 (καὶ ἀνάτυπον).
- Χρήστου Π. Κ., *Θεολογικὰ μελετήματα*, 4. Ὑμνογραφικά. Πατρι-
αρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1981.
- Χρυσοστόμου Γ. Ι., *Ὁ ὕμνογράφος Γεράσιμος μοναχὸς Μικραγιαν-
νανίτης καὶ οἱ Ἀκολουθίες του σὲ Ἀγίους τῆς Θεσσαλονίκης*
(Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τους). Θεσσαλονί-
κη 1997.
- *Τὸ ἔργον τοῦ ὕμνογράφου Γερασίου Μοναχοῦ Μικραγιαννανί-
του. Εὐρετήρια*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Ψευτογκᾶ Β., «Ἡ ἐπίδραση Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου στὴν ὕμνο-
γραφία τῆς Ἐκκλησίας», Πρακτικὰ Συμποσίου «Μνήμη ἀγίου
Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Μεγάλου Φωτίου, ἀρχιεπισκόπου
Κωνσταντινουπόλεως», Θεσσαλονίκη 1994, 199-216.

II.

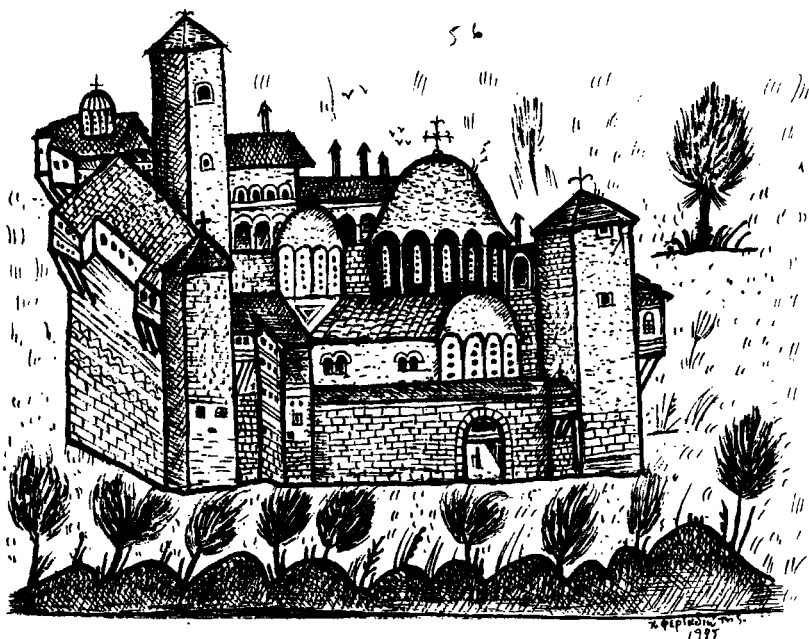
- Amargianakis G., *An Analysis of Stichera in the Deuteras Modes*. The
Stichera idiomela for the Month of September in the Modes
Deuteros, Plagae Deuteros, and Nenano. Transcribed from the
Manuscript Sinai 1230 (A. D. 1365). I-II. Université de
Copenhagen. Cahier de l'Institut du Moyen-age Grec et Latin 22-
23 (1977).
- Baumstark A., *Liturgie Comparée*, Chevetogne 1953.
- Birckbeck W. J. - Woodward G. R., *The Acathist Hymn of the Holy
Eastern Orthodox Church*, Λονδίνο 1917.
- Borgia N., *Frammenti Eucharistici Antichissimi*, Saggio di Poesia
Sacra Popolare Bizantina, Κρυπτοφέρρη 1932.
- Bouvy E., «Les origines de la poésie chrétienne: Les cantiques de l'

- église primitive, «Lettres Chrétiennes». 4(1882) 188-263.
- *Poètes et Mélodes*. Étude sur les origines du rythme tonique dans l'hymnographie de l'église grecque, Nîmes 1886.
- Cabrol F., *L'Hymnographie de l'église grecque*, Angers 1893.
- Catafygiotu-Topping E., «Women Hymnographers in Byzantium», *Δίπτυχα* 3(1982-1983) 98-11, 306.
- «Romanos on Judas: A Byzantine ethopoesia», *Βυζαντινά* 2 (1982) 9-27.
- Cottas V., *Le théâtre à Byzance*, Παρίσι 1931.
- Conomos Dimitri, *Byzantine Hymnography and byzantine chant*. Brookline 1984.
- Del Grande G., *L'Inno Acatisto in onore della Madre di Dio*, Φλωρεντία 1948.
- Emereau C., *Saint Ephren le Syrien. Son oeuvre littéraire grecque*, Παρίσι 1919.
- «Les Catalogues d'Hymnographes byzantines», [E.O. (*Échos d'Orient*, Bd 1-39 Paris (Bucarest) 1897-1941/2)] 20 (1921) 147-154.
- «Hymnographi Byzantini quorum nomina in litteras digessit notulisque adornavit», *Échos d'Orient* 21(1922) 258-279, 22 (1923) 419-439, 23(1924) 407-414, 24(1925) 163-179, 25(1926) 177-184.
- Floros C., «Fragen zum musikalischen und metrischen Aufbau der Kontakien», *Actes de XIIe Congrès International d'Études Byzantines*, τ. 2, Belgrad 1964, σ. 563-9.
- Follieri H., *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae*, τ. I-IV 2, Città del Vaticano 1960-1966 (Studi e Testi 211-215 bis).
- «Problemi in innografia Bizantina», *Actes du XIIe Congrès d'Études Byzantines*, II (Beograd 1964) 311-325.
- Grosdidier de Matons J., *L'homotonie et l'isosyllabie chez Romanos*, Akten des XI. Intern. Byzant. Kongress, München (1958), 1960, 200-205.
- *Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance* (Édition Beauchesne), Paris 1977.
- Hannik Cur., *Zur Metrik des Kontakion*, *Βυζαντιος*, 107-119.
- Hausmann H., «Hymnus und Troparion», *Jahrbuch des Staatlichen*

- Instituts für Musikforschung, Preussischer Kulturbesitz, Berlin 1971, σ. 7-86.
- Krumbacher K., *Die Akrostichis in der griechischen Kirchenpoesie*. Sitzungsber. der Bayer. Akad. d. Wiss., München 1903, 551-691.
- La Piana G., «The Byzantine Theater», *Speculum* 11(1936) 171-211.
- Maas P., *Frühbyzantinische Kirchenpoesie I*, Anonyme Hymnen des 5-6. Jahrhunderts, Bonn 1910, Berlin 1931².
- «Das Kontakion», *Byzantinische Zeitschrift* 19(1910) 285-306.
- *Greek Metre*, Ὁξφόρδη 1962.
- Mayer W., «Lateinische Rhythmik und byzantinische Strophik», Nachrichten von der k. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philol. hist. Klasse, (1908) 194-222.
- Mitsakis K., *The Language of Romanos the Melodist*, München 1967.
- Paschos P. B., «Gabriel l'Hymnologue» kontakia et canons avec introduction, texte critique, traduction et notes, *Θεολογία* 148 (1977) 248-284, 488-525, 825-843, 49(1978) 96-125, 528-563, 834-887, 50(1979) 90-121, 320-348, 502-535.
- Petit L., *Bibliographie des Acolouthies Grecques*, Bruxelles 1926 (Subsidia Hagiographica 16).
- Pick B., *Hymns and Poetry of the eastern church*, New York 1908.
- Schirò G., «Problemi hirmologici». (Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Oxford 1966, Supplementary Papers, Summaries) (Oxford 1966) 65-68.
- Soyter G., *Byzantinische Dichtung*, Heidelberg 1930.
- Stevenson H. M., *Theodori Prodromi Commentarios in carmina sacra melodorum Cosmae Herosolymitani et Joannis Damaskeni, ad fidem codd. Mss. Primum editit et varietate lectiones instruxit...*, Romae 1888.
- «L'Hymnographie de l'église grecque. Du rythme dans les cantiques de la liturgie grecque», *Revue des Questions Historiques* 20(1986) 482-543.
- Tillyard H.J.M., *Byzantine Music and Hymnography*, London 1923.

- Tomadakis N. B., «Le ritmo nella poesia innografica byzantina»,
 ἐν ΕΒΦΣΠΑ, Ἀθῆναι 1968-1969, σσ. 224-230.
- Wellesz E., *A History of Byzantine Music and Hymnography*,
 Oxford 1962.
- Weyer W., *Anfang und Ursprung der lateinischen und griechischen
 rythmischen Dichtung*, Munchen 1885.
- Weyh W., *Die Acrostichis in der byzantinischen kanones dichtung*,
 BZ 17(1908) 1-68.

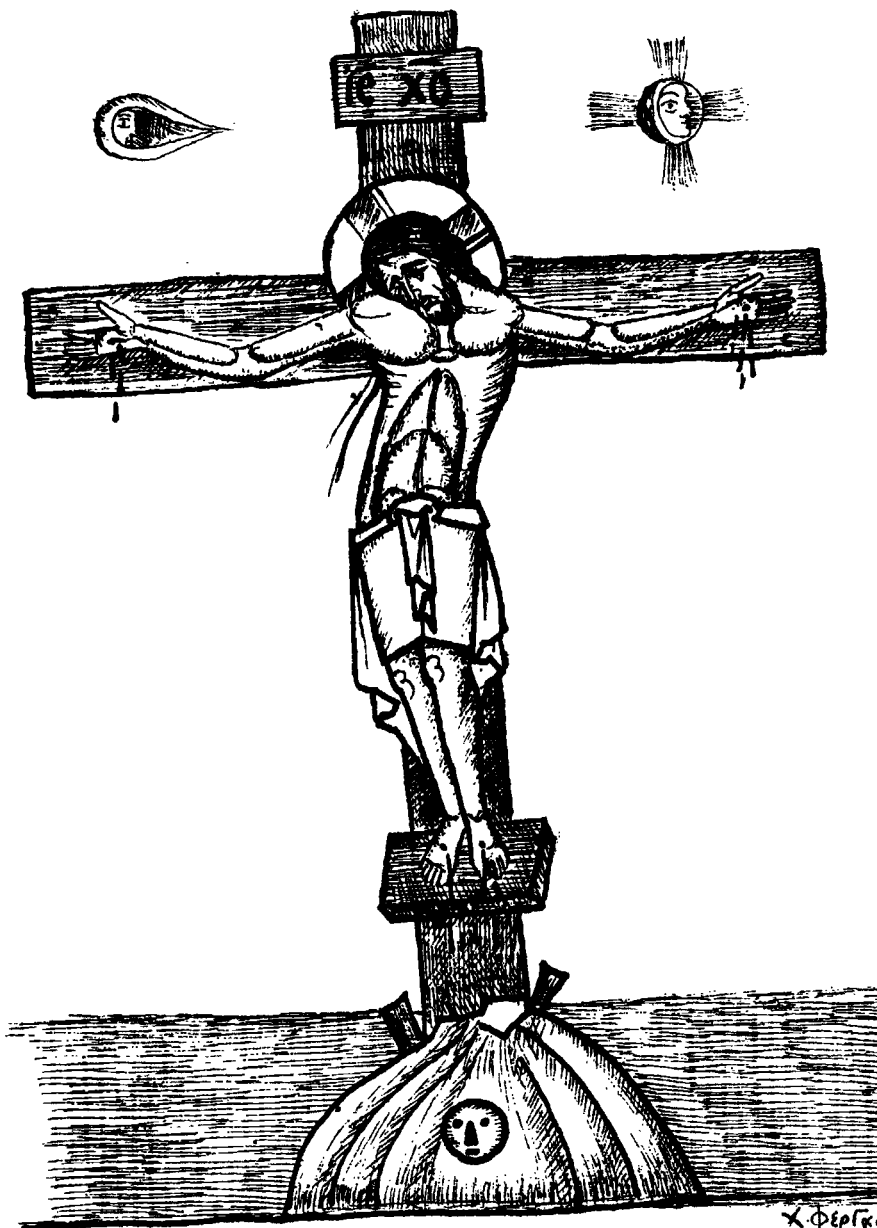
II.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄.

Πρώτη Περίοδος (α' - δ' αι.)

Ἡ ΣΤΑΥ

ΡΩΓΙΣ

Χ. Φέρικ
1984

Α'. ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΒΛΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ ΤΟΝΙΚΗ ΡΥΘΜΟΠΟΙΑ

1. α) ΠΡΩΙΜΑ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ. β) ΠΑΤΕΡΙΚΟΣ ΡΥΘΜΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ
γ) ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΟΙ ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ ΑΡΧΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΥΜΝΟΙ

α) Πρώιμα ύμνογραφικά κείμενα.

“Όπως ἤδη ἔχει σημειωθεῖ στήν Εἰσαγωγή (§ 1, δ'), στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες, παράλληλα μέ τή χρήση τῶν Ψαλμῶν πρέπει ν' ἄρχισε καί ἡ χρήση ὕμνων καί ᾠδῶν πνευματικῶν (Κολοσ. γ' 16. Ἐφεσ. ε' 19-20): «λαλοῦντες ἑαυτοῖς ψαλμοῖς καί ὕμνοις καί ᾠδαῖς πνευματικαῖς, ἄδοντες καί ψάλλοντες τῇ καρδίᾳ ὑμῶν τῷ Κυρίῳ» (Ἐφεσ. ε' 19). Οἱ ὅροι ψαλμοί, ὕμνοι καί ᾠδαί πνευματικαί πρέπει ν' ἀναφέρονται σέ ὑμνολογικές-μουσικές ἐκδηλώσεις τῶν πρώτων χριστιανῶν. Πρέπει δέ νά γίνει σαφές, ὅτι ὁ ὅρος ψαλμοί αὐτή τήν ἐποχή δέν σημαίνει μόνο τήν ποίηση τοῦ Δαβίδ (ὅταν πρόκειται γι' αὐτήν ξέρουμε ὅτι δηλώνεται καί ἀναφέρεται καί τ' ὄνομά του), ἀλλά κυρίως ἐνόργανους λατρευτικούς ὕμνους, δηλαδή ἄσματα πού ψαλλόντανε μέ συνοδεία κιθάρας, ψαλτηρίου κλπ. Αὐτό ἐπιβεβαιώνεται ἀπό ἀρχαῖα ἐπιγράμματα καί πατερικά κείμενα, ὅπως: «ψαλμοῖς τε ἀγίοις καί ἀναγνώσμασι πάντας ἐθίζων» (DACH II, 919)· «scripturae leguntur aut psalmi canuntur» (Τερτυλ. De anima, 3)· «ὅταν συνέρχησθε, ἕκαστος ψαλμόν ἔχει, διδαχὴν ἔχει, γλῶσσαν ἔχει· πάντα πρὸς οἰκοδομὴν γινέσθω» (Α' Κορ. ιδ' 26)· «ψαλμοί δέ ὅσοι καί ᾠδαί

ἀδελφῶν ἀπ' ἀρχῆς ὑπὸ πιστῶν γραφεῖσαι τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ ὑμνοῦσι θεολογοῦντες» (Εὐσεβίου, Ἐκκλησι. Ἱστορία 5, 28,5. Βλ λεπτομερέστερη ἔκθεσι τοῦ προβλήματος στὸ βιβλίον τοῦ Π. Κ. Χρήστου, Θεολογικά Μελετήματα 4, Ὑμνολογικά, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 18 ἐξ.). Ὑπάρχει μάλιστα ἡ γνώμη, πὼς ὁ Ἄπ. Παῦλος χρησιμοποιοῖ δύο ὀνόματα γιὰ τὰ ἴδια αὐτὰ ἄσματα (ψαλμοὶ - ὕμνοι), ἐπειδὴ στὶς πρώτες χριστιανικὲς κοινότητες οἱ μὲν ἐξ Ἰουδαίων τὰ ἔλεγον ψαλμούς, οἱ δὲ ἐξ ἐθνικῶν ὕμνους (Χρήστου, ὁ.π., σελ. 22).

Παράλληλα μὲ τὸ χωρίο ἀνώνυμου συγγραφέα, ποῦ μᾶς διέσωσε ὁ Εὐσέβιος καὶ ποῦ πρὶν ἀπὸ λίγο ἀναφέραμε, ὑπάρχουν καὶ ἄλλες μαρτυρίες γιὰ τὴν χρῆση νέων χριστιανικῶν ὕμνων στὴ λατρεία, ποῦ συνεχίζεται καὶ στοὺς μεταποστολικούς χρόνους. Ὁ ἐθνικὸς συγγραφέας καὶ ἑπαρχὸς τῆς Βιθυνίας Πλίνιος ὁ Νεώτερος, γράφει τὸ 112 στὴν Ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Τραϊανό, πὼς οἱ Χριστιανοὶ μαζεύονται τὸ πρωτὶ καὶ ψάλλουν ἀντιφωνικὰ ὕμνους στὸ Χριστό: «ante lucem convenire carmenque Christo quasi deo dicere secum invicem» (Πλινίου, Ἐπιστολὴ 196). Τὴν πληροφορία αὐτὴ ἐπιβεβαιώνουν ἀργότερα κείμενα τοῦ Τερτυλλιανοῦ, τοῦ Ὀριγένους, καὶ πράξι τοῦ αἰρετικοῦ ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Παύλου τοῦ Σαμοσατεύως κ.ἄ. (βλ. Φυτράκη, Ἡ ἐκκλησι. ἡμῶν ποίησις... σελ. 8 ἐξ.). Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ γνώμη τοῦ ἁγίου Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου, ποῦ σὲ μιὰ Ἐπιστολὴν του (πρὸς Ἐφεσ. 4) γράφει: «Καὶ οἱ κατ' ἄνδρα δὲ χορὸς γίνεσθε, ἵνα σύμφωνοι ὄντες ἐν ὁμονοίᾳ, χρῶμα Θεοῦ λαβόντες, ἐν ἐνότητι, ἄδετε ἐν φωνῇ μιᾷ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τῷ Πατρί». Οἱ σπουδαιότεροι ἀπ' τοὺς γνωστοὺς ὕμνογράφους τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι ὁ Ἰγνατίος Ἀντιοχείας, ὁ Ἀθηνογένης, ὁ Νέπως ἐπ. Ἀρσινόης καὶ ὁ Ἰέραξ, ποῦ φαίνεται νὰ συνεχίζουν, ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του καὶ τὸ τάλαντό του, τὴν βιβλικὴν λεγομένην ποίησιν — δηλαδὴ τὴν ποίησιν τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ποῦ εἶχε εἰσέλθει στὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας.

Καὶ γιὰ μὲν τὴν παλαιδιαθηκικὴν, ὅμως, ποίησιν χρειάζεται νὰ ἐπιμεινόμε κάπως περισσότερο, γιὰτ' εἶναι τὰ πρῶτα ξεκινήματα τῆς χριστιανικῆς ὕμνογραφίας, μὲ πρῶτους ὕμνογράφους τὸν Ἄπ. Παῦλο, τὸν εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ καὶ τὸν ἅγιον Ἰωάννη τὸ Θεολόγο.

Δέν μπορούμε νά ξέρουμε ἂν εἶναι ἀπόλυτα δικοί τους, ἢ τοὺς βρῆκαν σέ σπερματική κατάσταση καὶ τοὺς ἔδωκαν τὸ ἔνδυμα τοῦ δικοῦ τους προσωπικοῦ λόγου, μεταφράζοντας ἴσως καὶ ἀπὸ τ' ἀραμαϊκά. Ἐκεῖνο πού βλέπουμε πάντως εἶναι, ὅτι ἔχουν ἐπίδραση ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἔξωτερικὴ τεχνικὴ τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως (βαθεῖα θρησκευτικότητα, ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ Δημιουργό, παραλληλισμὸ τῶν μελῶν κλπ.), προσφέροντας σέ δυνατοὺς τόνους τὰ νέα σωτήρια μηνύματα πρὸς τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, τὸ Λαὸ τοῦ Θεοῦ. Ἴδου μερικὰ παραδείγματα τῆς πρώτης αὐτῆς ὑμνογραφίας, πού βρίσκουμε στὶς σελίδες τοῦ Εὐαγγελίου.

Ἡ ᾠδὴ τῆς Ἐλισάβετ. Πρόκειται γιὰ ἓνα δίστιχο, πού μᾶς διασώζει ὁ ἅγιος Λουκᾶς, περιγράφοντας τὴν ἐπίσκεψιν τῆς Ἐλισάβετ ἀπὸ τὴν Παναγία (Λουκ. α' 42):

Εὐλογημένη σὺ ἐν γυναιξί

καὶ εὐλογημένος ὁ καρπὸς τῆς κοιλίας σου,

καὶ πού τὸ βρίσκουμε ὀλόκληρο σήμερα στὸ γνωστὸ μας ὕμνο «Θεοτόκε Παρθένε».

Ἡ ᾠδὴ τῆς Θεοτόκου. Εἶναι ἡ ἀπάντηση τῆς Θεοτόκου στὰ λόγια τῆς Ἐλισάβετ καὶ περιέχει, μέσα σὲ 18 στίχους, εὐχαριστία καὶ δοξολογία τοῦ Θεοῦ, ταπείνωση ἐμπρὸς στὴ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ καὶ ἐξαγγελία τῆς σωτηρίας τῶν πιστῶν, κατὰ τὸ λόγο τοῦ Κυρίου «πρὸς τοὺς πατέρας ἡμῶν» (Λουκ. α' 46-55). Σήμερα ψάλλεται στὴ στιχολογία τῆς θ' ᾠδῆς μὲ τὸ μεγαλυνάριο τῆς Θεοτόκου «Τὴν τιμιωτέραν...»:

Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον...

... πῶ Ἄβραάμ καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ ἕως αἰῶνος.

Ἡ ᾠδὴ τοῦ Ζαχαρίου. Εἶναι 20 στίχοι, πού περιέχουν τὰ προφητικὰ λόγια πού εἶπε ὁ Ζαχαρίας τὴν ὄγδοη μέρα ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Προδρόμου, δοξολογώντας τὸν Κύριο γιὰ τὴν εὐλογία καὶ τὴν ἐκπλήρωση τῆς ἐπαγγελίας, καὶ προφητεύοντας γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ γιοῦ του Ἰωάννου στὸ ἔργο τῆς σωτηρίας τῶν πιστῶν (Λουκ. α' 68-79):

Εὐλογητὸς Κύριος, ὁ Θεὸς Ἰσραὴλ...

τοῦ κατευθῦναι τοὺς πόδας ἡμῶν εἰς ὁδὸν εἰρήνης.

Ὁ ὕμνος τῶν Ἀγγέλων. Εἶναι τὸ γνωστὸ δίστιχο, πού ἐφαλλαν οἱ Ἄγγελοι στὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ καὶ σήμερα ψάλλουμε σάν πρῶτο στίχο τῆς μεγάλης Δοξολογίας (Λουκ. β' 14):

Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ

καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία.

Ἡ ᾠδὴ τοῦ Συμεών. Πρόκειται γιὰ τοὺς γνωστούς 6 στίχους, πού εἶπε ὁ δίκαιος Συμεών, ὅταν δέχτηκε στὴν ἀγκαλιά του τὸ Χριστό (τὴ μέρα τῆς Ὑπαπαντῆς) καὶ προφήτεψε τὴ σωτηρία τῶν λαῶν ἀπὸ τὸν Κύριο. Σήμερα ὁ ὕμνος αὐτὸς ἀπαγγέλλεται στὸ τέλος τοῦ ἑσπερινοῦ, πρὶν ψαλεῖ τὸ ἀπολυτίκιο τῆς ἡμέρας (Λουκ. β' 29-32):

Νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου, Δέσποτα...

... καὶ δόξαν λαοῦ σου Ἰσραήλ.

Ἄπὸ τοὺς ἄλλους ὕμνους, πού διάφοροι ἐρευνηταὶ βρίσκουν — ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του καὶ τὰ μέτρα του — στὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης, δὲν μπορεῖ κανεὶς εὐκολὰ νὰ ξεχωρίσει παρὰ μονάχα βαθιὰ πνευματικὰ καὶ σωτήρια κείμενα, γραμμένα σὲ ρυθμικὸ πεζὸ λόγο, πού παρουσιάζουν κάποια συγγένεια — πότε περισσότερη καὶ πότε λιγώτερη — μὲ τὰ πρῶτα ρυθμοτονικὰ ὕμνογραφήματα. Θὰ ἦταν, βέβαια, ὑπερβολικὸ νὰ ποῦμε πὼς δὲν ὑπάρχουν ποιητικὰ κείμενα στὴν Καινὴ Διαθήκη, μὰ θὰ ἦταν ἀκόμη πιὸ ὑπερβολικὸ νὰ βρίσκουμε πὼς ἡ μισὴ Κ.Δ. εἶναι ποιητικὸ κείμενο, πού κατὰ λάθος τυπώνεται καταλογάδην, ἀντὶ νὰ τυπώνεται κομμένη σὲ στίχους! Βάζοντας στὴν ἄκρη αὐτὲς τὶς ὑπερβολές, σημειώνουμε τὰ πιὸ ποιητικὰ ἀπὸ τὰ καινοδιαθηκικὰ κείμενα: Ρωμ. ια' 36. Α' Τιμ. α' 17, γ' 16 καὶ στ' 15. Ἐφεσ. α' 3-14, γ' 21 καὶ ε' 14. Φιλιπ. β' 6-11. Κολ. α' 12-20. Τίτ. β' 11-14. Ἀποκ. α' 4 ἐξ., δ' 8 καὶ 11. ε' 9, 12, 13 καὶ 14. ζ' 10 καὶ 12. ιβ' 10-12. ιε' 8 ἐξ. ιθ' 1 καὶ 5 κ.ἄ. Δὲν ἔχουμε σαφεῖς μαρτυρίες ὅτι ἀποτελοῦσαν ξεχωριστοὺς ὕμνους ἢ πυρῆνες ὕμνων, ἢ ἂν ἀπλῶς εἶναι σπαράγματα ὕμνων ἢ καταλήξεις εὐχῶν, πού ἀπήγγελλε τὸ ἐκκλησίασμα. Δὲν εἶναι σπάνιες οἱ ἀπηχήσεις ἀπὸ ψαλμικὰ ἢ προφητικὰ κείμενα, καθὼς ἢ μετέπειτα ἐπίδρασή τους στὴν χριστιανικὴ ὕμνογραφία (βλ. π.χ. τὴν περίπτωση τοῦ Τιμ. στ' 15: «ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ κύριος τῶν κυριευόντων», πού πέρασε ὀλόκληρο στὸ Χερουβικὸ τοῦ Μ. Σαββάτου).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι τοποθετεῖται κυρίως τὸ πέρασμα τῆς ὑμνογραφίας ἀπὸ τὰ βιβλικὰ κείμενα-στίχους, στὰ σύντομα χριστιανικὰ τροπάρια, πού ἀκολουθοῦσαν στὴν ἀρχὴ βιβλικούς στίχους. Στὰ ἐνδιάμεσα τῶν Ψαλμῶν οἱ πιστοὶ ἔλεγαν, μὲ τὸ σύστημα τῆς ὑπακοῆς, δηλαδὴ ὅπως περίπου λέμε σήμερα, ἐπαναλαμβάνοντας, τὴν κατάληξιν τοῦ κοντακίου καὶ τοῦ α΄ οἴκου, στὸν ὄρθρο (ἀνάμεσα στὴν ἕκτη καὶ ἕβδομη ᾠδῆ), μιὰ σύντομη ἐπιφώνηση, ὅπως: Ἄλληλούια, Ἀμήν, Γένοιτο, Κύριε ἐλέησον, Σῶσον ἡμᾶς, Κύριε, Οἰκτερήσον με, Κύριε, Βοήθησον μοι, Κύριε, Ἐπάκουσόν μου, Κύριε, Ἀντιλαβοῦ μου, Κύριε, Ἰλάσθητί μοι, Κύριε κλπ., καθὼς μᾶς βεβαιώνουν μεταγενέστεροι κώδικες τυπικῶν, πού διασώζουν παλαιότερη πράξι τῆς Ἐκκλησίας. Ἐνῶ, ὅμως, στὴν ἀρχὴ τὰ μικρὰ αὐτὰ τροπάρια συνοδεύαν τοὺς στίχους, μὲ τὴ δημιουργία μεγαλύτερων σιγὰ σιγὰ τροπαρίων μὲ χριστιανικὸ περιεχόμενο, ἄρχισαν οἱ στίχοι νὰ συνοδεύουν τὰ τροπάρια πού ὀνομάστηκαν στιχηρά. Ἀρχίζει νὰ περιορίζεται ἡ χρῆσις τῶν Ψαλμῶν, καὶ τὰ νέα στιχηρὰ τροπάρια νὰ παίρουν κύρια καὶ δεσπόζουσα θέσι στὴ λατρεία. Ἔτσι, ὅταν εἰσέρχεται στὴ λατρεία ὁ ὕμνος «Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν...», οἱ στίχοι «Ἀναστήτω ὁ Θεός...» κλπ. λέγονται σχεδὸν χῦμα, δηλαδὴ διαβαστά, γιὰ ν' ἀκολουθήσει τὸ κύριον τροπάριον, πού ψάλλεται μὲ ὅλη τὴν ἐπιβαλλόμενη μεγαλοπρέπεια, μέχρι καὶ σήμερα. Τὸ ἴδιον βλέπουμε, βέβαια, καὶ στ' Ἀντίφωνα τῆς θ. Λειτουργίας, πού πολλὰ φορὲς ὅμως σήμερα ψάλλονται —γιὰ συντομίαν— δίχως τοὺς στίχους τους. Ἀνάλογη περιπέτεια θὰ γνωρίσουν ἀργότερα καὶ οἱ στίχοι τῶν ἐννέα βιβλικῶν ᾠδῶν, πού ψάλλονταν στὴν Ἀκολουθία τοῦ Ὁρθροῦ μόνες τους: ὅταν, λοιπόν, δημιουργήθηκαν οἱ κανόνες, οἱ στίχοι τῶν ἐννέα ᾠδῶν θὰ συνοδεύουν —κάθε στίχος ἀπὸ ἓνα τροπάριον— τὰ τροπάρια τῶν κανόνων. Πρόχειρον παράδειγμα ὁ Μέγας Κανὼν τοῦ ἁγ. Ἀνδρέου Κρήτης, πού τὰ τροπάρια του εἶναι τόσα, ὅσοι καὶ οἱ στίχοι τῶν ἐννέα βιβλικῶν ᾠδῶν. Σιγὰ σιγὰ, ὅμως, κ' ἐδῶ οἱ βιβλικοὶ στίχοι ξέπεσαν: στὸ Μεγάλον Κανόνα σήμερα προτάσσεται μονάχα ἓνας στίχος, «Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, ἐλέησόν με»· στοὺς ἄλλους μετὰ κανόνες, μὲ πολὺ λιγώτερα βέβαια τροπάρια, ὅταν ψάλλονται καὶ ὅταν συνοδεύονται ἀπὸ στίχο, ἔχουν ἀπλοποιηθεῖ ἐπίσης